

Gervėčių sala istorijos tėkmėje

Vykintas VAITKEVIČIUS

Tyrimų objektas – Baltarusijos Respublikos teritorijoje, Astravo rajono rytinėje dalyje esančios Gervėčių lietuvių salos gamtinė ir kultūrinė aplinka, istorinė jos kaita. Straipsnyje pirmą kartą kompleksiskai analizuojami archyvuose, muziejuose ir bibliotekose saugomi duomenys, 2010–2011 m. Gervėčių ekspedicijos metu sukaupiti archeologijos, istorijos, kalbos ir tautosakos šaltiniai; publikuojamas archeologinių Gervėčių salos paminklų žemėlapis, įvardijami priešistorės etapai, apibūdinami krašto kultūrinės, socialinės ir ekonominės istorijos bruožai, piešiamas kultūrinio kraštovaizdžio paveikslas.

Straipsnyje prieinama prie išvados, kad kalbinės ir kultūrinės Gervėčių lietuvių salos sąvoka turi ir geografinę reikšmę. Pelkių ir upių apsupta Gervėčių sala užima apie 200 km² plotą, jos sienos palaipsniui nyko ir atskirtis mažėjo nuo 1795 m. – Rusijos imperijos laikotarpio pradžios. XIX a. antrojoje pusėje – XX a. suformuotas kelių tinklas galutinai pakeitė Gervėčių salą, išaugusios komunikacijos galimybės – gyvenimo kokybę ir kultūros

paveikslą. Gervėčių salos priešistorės etapai yra artimi Rytų Lietuvos – Vakarų Baltarusijos regiono archeologinių kultūrų raidai, viduramžių ir naujųjų laikų istorijos reiškiniai būdingi didelei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijai.

Prasminiai žodžiai: priešistorė, rytų baltai, Gervėčių lietuvių sala, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, istorinė geografinė, kultūrinis kraštovaizdis

Gervėčių krašto ir jo lietuviškumo jokių būdu negalima atsieti nuo priešistorinių paminklų ir ankstyvosios istorijos reiškinių, kurie glaudžiai susiję su kultūrinio kraštovaizdžio raida ir krašto apgyvendinimo istorija. Nei viena, nei kita tema iki šiol nebuvo specialiai nagrinėjama. 1970 m. surengtoje kompleksinėje Gervėčių ekspedicijoje ši sritis liko nuošalėje, atitinkami monografijos skyriai buvo rašomi Vilniuje, remiantis Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomais radiniais¹ ir Lietuvos

1. Gervėčių panorama iš pietvakarių pusės. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2010 m.

valstybės istorijos archyve saugomais dokumentais.² Ilgą laiką kiek daugiau dėmesio Gervėčiams nerodė nė Baltarusijos tyrinėtojai, jų darbuose čia plytėjo balta dėmė.³ Tik pastarąjį dešimtmetį keletą Astravo rajono archeologijos paminklų žvalgė ir aprašė Edvardas Zaikovskis.⁴ Naujausių archeologinių žvalgymų rezultatai dar nėra publikuoti; jų metu buvo atlikti kasinėjimai Gurių piliakalnio aikštelėje ir lokalizuota Aukštuolių dvaro vieta prie Babrauninku.⁵

Dėmesio laukia ir ankstyvoji Gervėčių istorija. Tam tikra išimtis – Jeržio Ochmanskio atlikti Vilniaus vyskupijos istorijos tyrimai,⁶ pastaraisiais metais Germano Bregerio parengta, deja, be nuorodų į šaltinius, Astravo rajono istorijos apžvalga⁷ ir Martyno Zglinisko Gervėčių parapijos bažnyčia, jos istorinę raidą, architektūros ir dailės bruožus

apžvelgianti studija, kurioje pirmą kartą plačiau panaudoti ir dokumentai iš Gervėčių bažnyčios archyvo.⁸

2010–2011 m. kompleksinės ekspedici-
jos dalyviai⁹ vienu svarbiausių tyrimų užda-
vinių laikė visapusišką Gervėčių kultūrinio
kraštovaizdžio pažinimą. Astravo atominės
elektrinės projekto akivaizdoje jo kaita yra
neišvengiama ir jau vyksta. Šių eilučių auto-
rius dėmesį telkė į geografinę aplinką, aug-
meniją, vietovardžius ir vandenvardžius,
senovės gyvenamųjų, sakralinių, ūkinių ir
laidojimo vietų lokalizavimą, jų tarpusavio
ryšių nustatymą, kitus kultūros reiškinius.¹⁰
Apibendrinant lauko tyrimų rezultatus buvo
remtasi ir kitais, su tema tiesiogiai nesusijus-
iais, tačiau, mūsų nuomone, svarbiais šalti-
niais, tokiais kaip XVIII–XIX a. bažnytinės
metrikų knygos. Taip pat naudotasi ankstes-
niais metais kalbininkų surinktais duome-
nimis,¹¹ jie papildyti ir patikslinti. Tačiau
šiam straipsnyje atskirai nebus nagrinėja-
ma lietuvių kalbos istorija ir jos geografinio
arealo kaita rytuose. Gervėčių lietuviškų
kaimų grupė, paprastai vadinama sala, yra
tyrimų atskaitos taškas, o tai, jog lietuviškos
kalbinės ir kultūrinės salos ribos *sutampa*
su geografinės salos ribomis – viena svar-
biausių prielaidų. Straipsnyje jai skirta ypač
daug dėmesio.

Salos geografiniai matmenys

Kraštas žadina monotonijos, lėtumo ir kažkokio pastovumo nuotaiką – taip, pradedami Gervėčių gamtinės aplinkos tyrimų apžvalgą, rašė Česlovas Kudaba ir Rimvydas Kunskas.¹² Plačios ir lėkštos Gervėčių aukštumos, pelkėtos žemumos vietoje ežerų tikrai skiriasi nuo akiai įprasto kraštovaizdžio apie Vilnių, Ukmergę, Švenčionis ar Uteną (1 pav.).

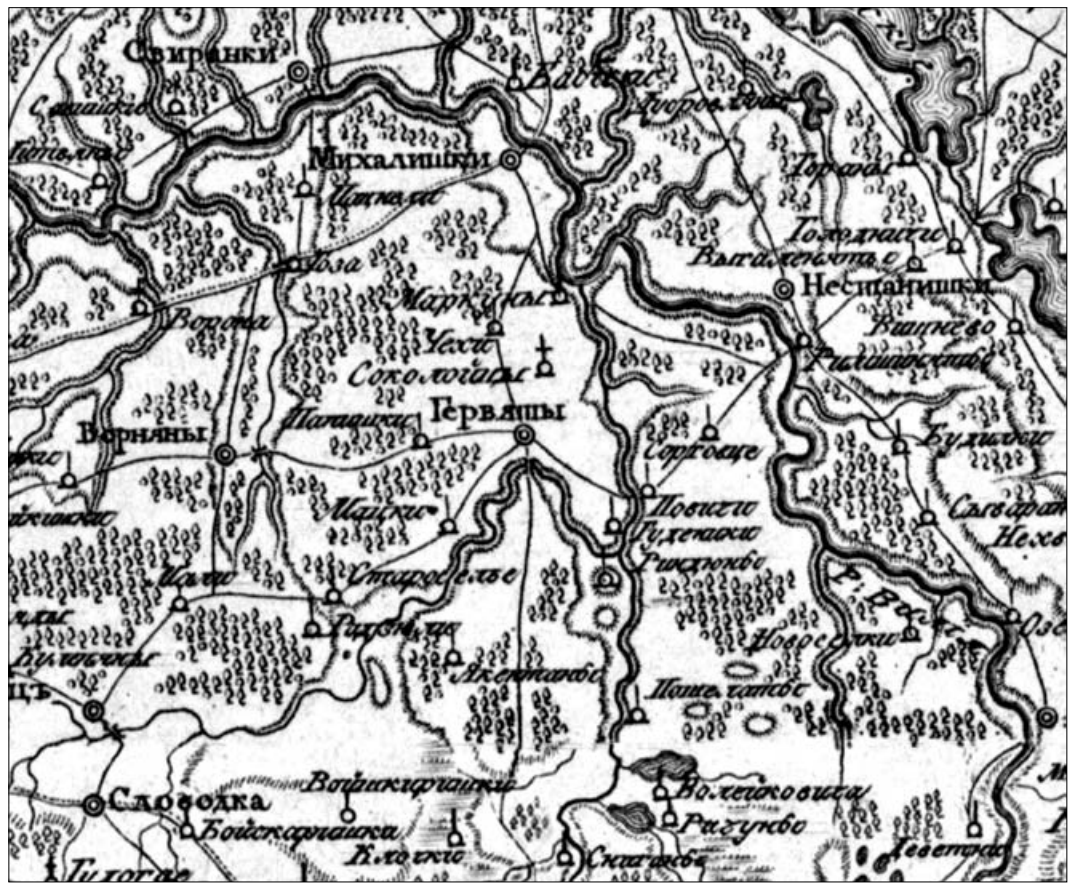
Gervėčių aplinka buvo formuojama trijų paskutinių ledynų ir kiekvieno apledėjimo metu keitėsi reljefo formos, smėlio, molio, riedulių ir vandenų tarpusavio santykis. Paskutinysis ledynas, nepasiekęs Gervėčių, sustojo į vakarus nuo jų, tačiau čia plūdo labai daug vandens. Su juo atnešto skirtingo rupumo smėlio buvo pripildyti Neries

ir Ašmenos kloniai, vėliau ties Gėliūnais, Rimdžiūnais, Girio-
mis ir kitose vietovėse vėjas
kūrė kalveles, kurios, priklausomai nuo dydžio, vietos žmonių vadinamos *kauprėmis* arba *kauprelėmis*. Smėlynai apaugo mišku, kitaip tariant, *medžiu*, bet ilgai išliko ir tik kur ne kur pušelėmis arba kadagiais apaugę *trakai*, jų turėjo dažnas kaimas – Girios, Gėliūnai, Peliagrinda ir kt.

Ledynui tirpstant, kalvų šlaituose formavosi raguvos ir kloniai – sunkiai suskaičiuojami *lobai*, *palobės* ir *lobynai*, kurie išvagojo visų aukštesnių kalvų apie Gervėčius ir Varnionis šlaitus. Pelkėdara – vėliau sekęs procesas. Ilgainiui *raistais* pavirto palaidotų ledo luistų vietoje atsiradę ežerai. Manoma, dėl tektoninių pasikeitimų pakilo Ašmenos ir Aluošos upių dugnas, o jų slėniai užpelkėjo. Vėliau upių vandenys nuseko, todėl pradėjo mirkti molingi paslėniai. Padrėgnėjus subatlančio klimatui, šių pelkių, paprastai vadinamų *balomis*, plotai dar labiau padidėjo¹³ (beje, padavimuose pelkių atsiradimas siejamas su raganos veikla).¹⁴ Platus, vietomis net 1,5–2 km pločio pelkėtų žemumų lankas atskyrė Gervėčius nuo likusių moreninių aukštumų pietuose ir vakaruose. Šiaurės vakaruose šis ruožas siekė Šulninkų dvarą, bet tolesnė šiaurinė riba nėra tiksli ir matoma kraštovaizdyje. Preliminariai ją vedame pro Avienų ir Šulninkų kaimus, Noreikiškių ir Navadrožkų kaimavietes, Pabalių, Milaišiūnų, Zabieliškių ir Morkonių kaimus (2 pav.).

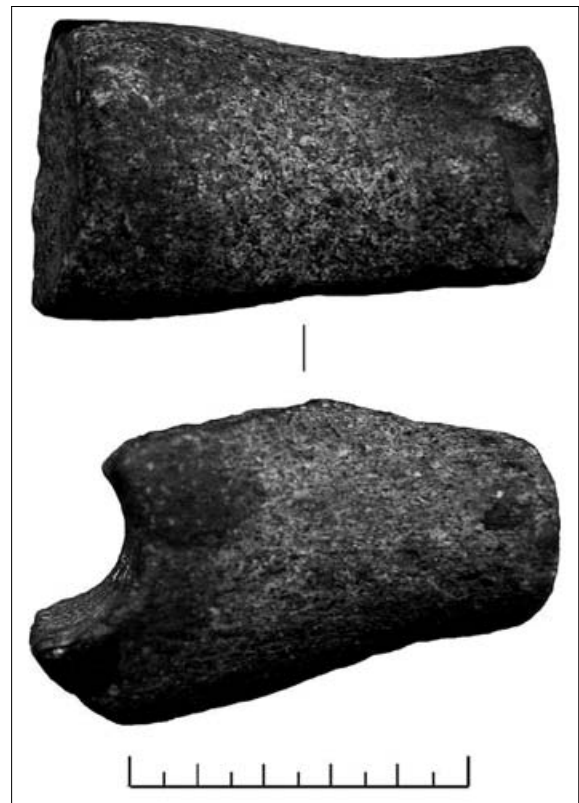
Rytinę krašto ribą, kuri kartu yra ir istorinė Vilniaus pavieta riba¹⁵, nustato miškingas Neries–Ašmenos tarpupio ruožas ir Ašmenos slėnis. Iki santakos su Aluoša jis gana platus, jame gausu užpelkėjusių plotų (*lankų* ir *lankelių*) bei nedidelių senvagių (jos vadinamos *senašmenio* vardu). Žemupyje upės slėnis susiaurėja, krantai tampa statesni ir aukštesni. Ašmenos pavadinimas žmonėms primena *ašmenis*, su tuo gali būti susijęs *Velnio Peiliu* vadinamas dešiniojo kranto atragis ties Užupiu.¹⁶ Pjaustydama moreną – smėlio, molio ir įvairių uolienų aukštumas, Ašmenos vaga tampa kieta, žvyringa, su pavieniais rieduliais. Tokiame ruože ties Gėliūnais nuo seno būta brastos, kitaip dar vadinamos *bradu*, o Aluošoje tarp Galčiūnų ir Mockų – *Velnio tilto*.¹⁷

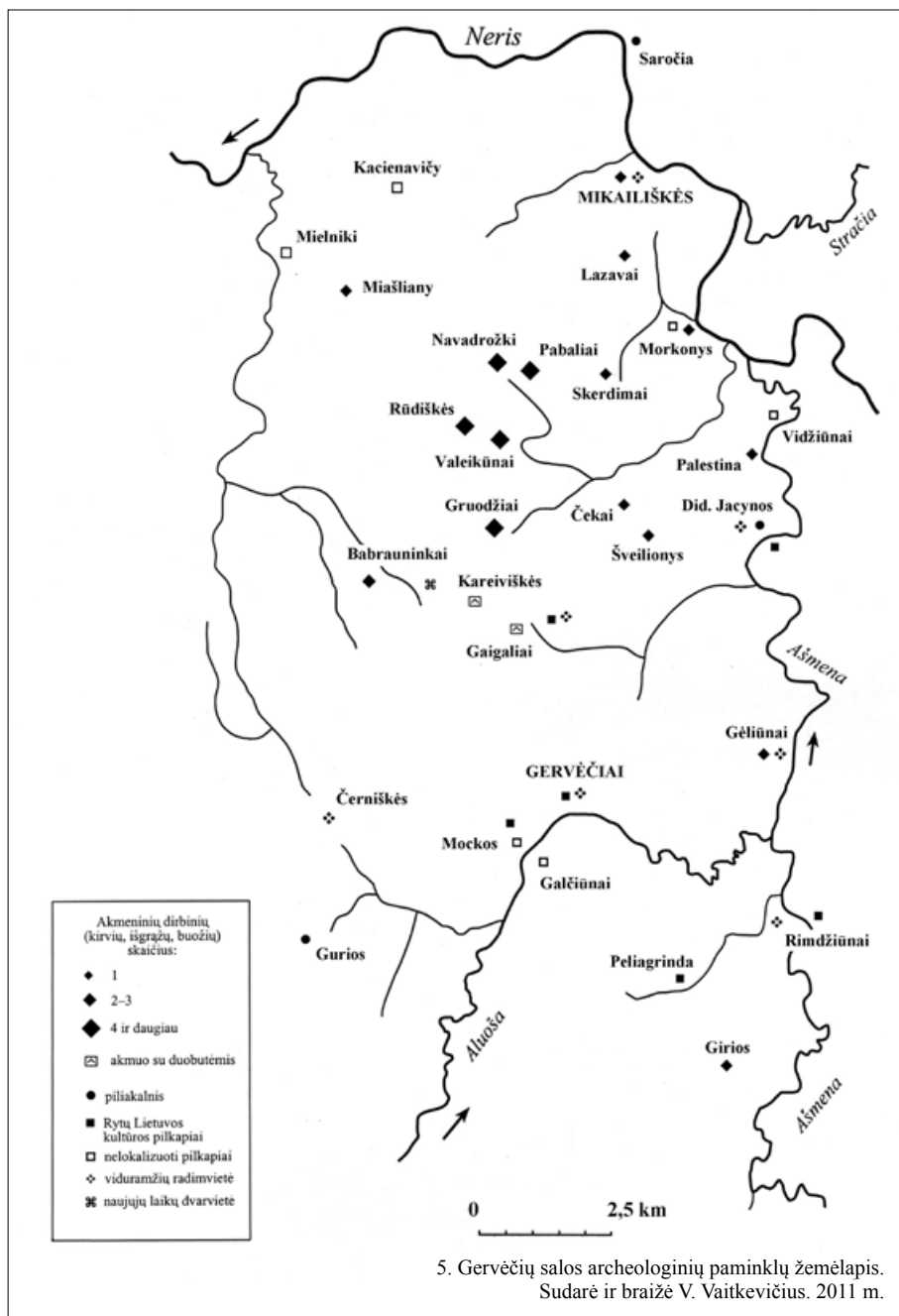
Iš to, kas pasakyta, paaiškėja, kad Gervėčių lietuviškų kaimų grupei plačiai taikoma *salos* sąvoka yra tiksli ne tik kalbine bei

3. Gervėčiai ir jų apylinkės XVIII a. pabaigoje (Подробная Милитерная Карта... 1799).

4. Gėliūnuose rasto laivinio kovos kirvio fragmentas – penties vaizdas iš šono ir iš viršaus. (LNM EM 2291). Evelinos Simanavičiūtės nuotrauka. 2010 m.

kultūrine, bet ir geografine prasme. Remiantis XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės topografiniais duomenimis¹⁸, apskaičiuotas Gervėčių salos dydis plačiausioje vietoje – ruože Užupis–Černiškės – yra 10 km, o ruože Šulninkai–Ažuraistis – apie 22 km. Taigi iš pietų į šiaurę besidriekianti Gervėčių sala užima apie 200 km² plotą, kuris yra šiek tiek didesnis už Velykų salos plotą Ramiajame vandenyne (163 km²), bet net tryliką kartų mažesnis už Saremo salą Baltijos jūroje (2672 km²).

„Atsiskyrėliai lietuviai“

Į klausimą, ar patys gervėtiškiai suvokia, kad jie – salos gyventojai, atsakymas nuskambėjo jau pirmąją 2010 m. ekspedicijos dieną Mockose: „Kų padaryt, kų mes toki atsiskyrėliai lietuviai... Niekas ir nepapro-

vys, kaip itai čia apsiliko [lietuviai – aut.]. Krugom – gudai... Ten apie Smurgainis pasbaigia jau lietuviai, tik čia krūgelis“.¹⁹

Tai, jog lietuvių yra likęs *krūgelis*, kitaip tariant, nedidelis ratas, reiškia, kad kalbama ne vien apie kalbinę izoliaciją. Mintyse turimas ir tam tikras lietuvių gyvenamų kaimų geografinis išsidėstymas; toji erdvė yra svetimų *krugom* supamas *krūgelis*. Jį formuoja keletas lietuviškų kaimų: „Pirmiausia ten Knistūškės, lietuviai. Milcėjos, Pėtrikai, Rimdziūnai, Gėliūnai, Miciūnai, Mockos (va, dar Mockos, mūs kaimas), Galčiūnai, kas itai daugiau kaimų? Nu Gervėčiai čia... nu tai tį jau labai... nu pirmiau skaitės lietuviai, dar jau... kap jau visai, privažiavį tų žmonių jau dar i pristatį tų namų iš visų pusių. Nu daug lietuvių... Tai kiek kaimų priskaitėm? [Aštuoni dabar – pokalbininkas.] Tai kur tai dar daugiau galėjo būc? (...). [Gal yra tokių kaimų, kur sakė anksčiau būdavo, o dabar jau nebeliko lietuvių?] Tai būdavo. Aš jau tai nemenu. Senesni žmonės, katari jau mūs tėvai, tai anįs tą žinojo, kas tį kur koki buvo lietuviai (...). Nu va, dar Černiškių kaimas tai jau Gudija, gudai. (...) O, dar Peliagrinda, palikau. Peliagrinda – lietuviai, Peliagrindos kaimas. Mūsė dar kų palikus, jau galva neveikia gerai.“²⁰

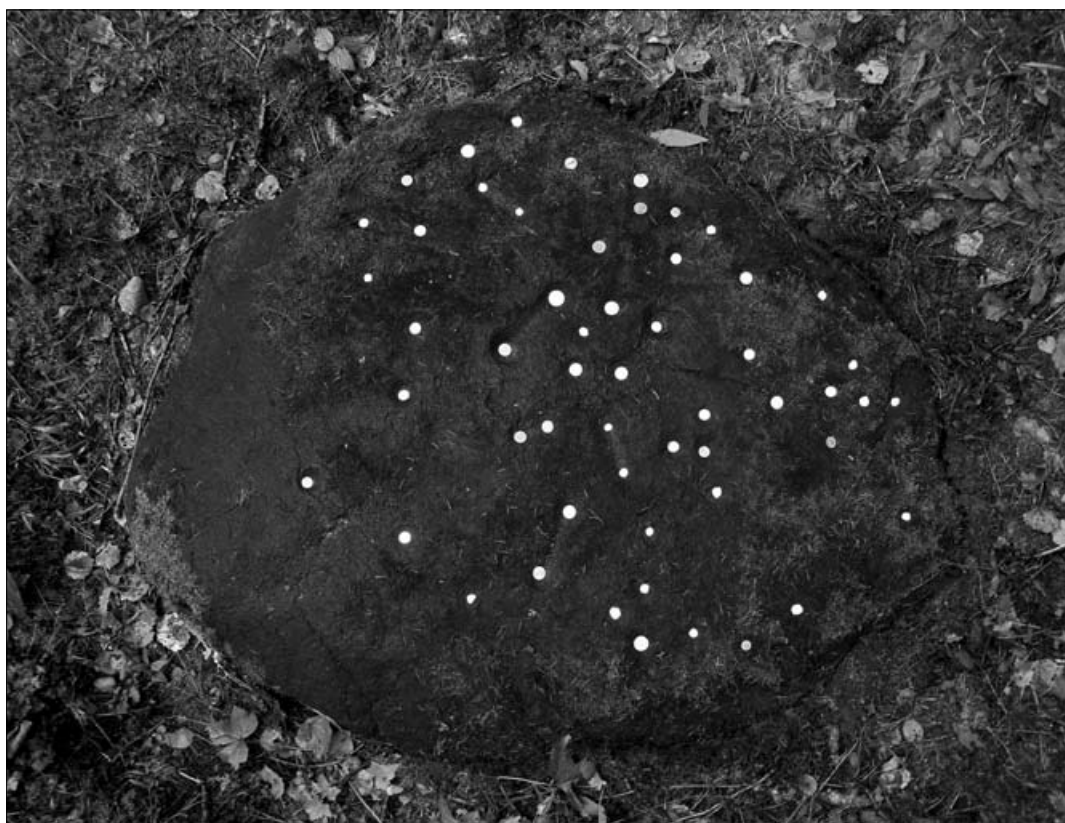
Nors pateikėjos galva, jos pačios žodžiais tariant, jau neveikia gerai, lietuviškus kaimus ji prisimena ir vardija eidama tiksliai *ratu* nuo Knystuškių ir Milcėjų iki Galčiūnų. Akivaizdu, kad Peliagrinda buvo prisiminta pabaigoje, po pertraukėlės, nes šiandien būdama rato viduryje formaliai jam tarsi nė nepriklauso.²¹ Sekant pateikėjos mintį apie tai, kas supa lietuvių kaimus, išskyla etnonimas *Gudija*, kuris šiuo atveju reiškia arba vieną *gudų* gyvenamą kaimą (Černiškės), arba *gudų* kaimų grupę, kuriai ir pritaikytas tarytum koks kuopinis daiktavardis *Gudijos* pavadinimas (taip pat plg.: „Ten in galų balos, tadu Gudija“²²).

Lietuvių *krūgelio* dydis pateikėjų mintyse įvairuoja, jis priklauso nuo įvardijamų kaimų skaičiaus, bet tai nekeičia svarbiausio dalyko – XXI a. pradžioje lietuviška likusi tik pietinė salos dalis. Lietuvių *krūgeliui* jau nepriklauso ir Gervėčiai, esantys vidurinėje

geografinės salos dalyje, kiek į šiaurę nuo jos centro. Lietuviškų kaimų ratą šiandien formuoja gyvenvietės į rytus ir pietus nuo Gervėčių. Ši pietinė geografinės salos dalis visuomet buvo labiau izoliuota nei likusi. Vieną nuo kitos jas riboja ne tik Aluoša, tekanti pro Gervėčius, bet ir (ši aplinkybė, matyt, reikšmingesnė) salą šiaurės rytų kryptimi dalijantis Peliagrindos upelis, kurio aukštupys – Miknabalio, arba Mignabalio, raiste. Šiaurėje Gervėčių salos erdvė atviresnė, nėra visiškai tiksliai apibrėžta, todėl, kaip rodo pastarųjų šimtmečių istorija, buvo ir labiau pažeidžiama.²³

Salos uždaro ir lietuvių *atsiskyrėlių* klausimas sudėtingas, jam spręsti reikia plataus masto tyrinėjimų. Kol kas galima konstatuoti, jog XVIII a. Gervėčių parapijėje bažnyčioje sudarytų santuokų geografinė liudija krašto gyventojų sėslumą ir pastovumą; klišytis valstiečių migracijoms, suprantama, galėjo būti keliamos ir iš valdančiųjų pusės. Kad ir kaip būtų, XVIII a. pirmojoje pusėje vyravo viena tendencija²⁴ – labai dažnai tuokėsi tame pačiame kaime gyvenantys asmenys. Pavyzdžiui, 1736 m. iš dešimties užregistruotų santuokų aštuonios įvyko tarp to paties kaimo gyventojų, 1737 m. iš 30 santuokų – 18, 1738 m. iš 21 – 15, 1739 m. iš 35 – 30 ir t. t. Tuo pat metu dažnai tuokėsi kaimyninių kaimų gyventojai, pvz., 1736 m. santuokos registruotos tarp jaunųjų iš Mockų ir Galčiūnų, Papiškių ir Voškonių, 1737 m. – iš Gaigalių ir Miciūnų.

Didžiausio masto migracijos vyko tuo metu, kai tuokėsi toli vienas nuo kito esančių kaimų gyventojai, pvz., iš Knystuškių ir Gaigalių (1738 m.; 11 km), Voškonių ir Jokintonių (1737 m.; 12 km), Šulninkų ir Galčiūnų (1738 m.; 13 km). Tačiau ir šiais, ir kitais atvejais už salos ribų, kurios tuo metu faktiškai sutapo su Gervėčių parapijos ribomis, buvo retai išeinama. Santuokos su kaimyninių parapijų kaimų gyventojais – išimtys. Pavyzdžiui, per 1736–1746 m. laikotarpį tokių užregistruota vos keletas: tarp jaunojo iš Sakalaičių ir nuotakos iš Novosiolkų Žadiškių parapijoje (1737, 1739, 1744 m.; 14 km atstumas), jaunojo iš Voškonių ir nuotakos iš Gožės Mikailiškių parapijoje (1746 m.; 7 km), jaunojo iš

6. Kareiviškių akmuo su duobutėmis (1,25 x 1,55 m dydžio akmens vaizdas iš viršaus). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

7. Žalvarinis disko formos papuošalas, atsitiktinai rastas Didelių Jacynų piliakalnio aikštelėje (išorinė ir vidinė pusė). E. Simanavičiūtės nuotrauka. 2010 m.

Alginionių Astravo parapijoje ir nuotakos iš Ponių (Puhavičių) (1744 m.; 13 km), jaunojo iš Jokintonių ir nuotakos iš nenurodyto Smurgainių parapijos kaimo (1743 m.).

Beveik nėra abejonės, kad nuotakų marčių ir jaunikių užkurių migracija suaktyvėjo ir santuokos su kaimyninių parapijų gyventojais tapo kur kas dažnesnės XIX a. antrojoje pusėje panaikinus baudžiavą, ką kalbėti apie visą XX amžių.²⁵

Baigiant šį skyrį galima teigti, kad Gervėčių salos sienos nyko, šimtmečius šiam kraštui būdinga izoliacija palaipsniui mažėjo nuo Rusijos imperijos laikotarpio pradžios 1795 m. Palyginimui, 1799 m. karinis Rusijos imperijos pasienio su Prūsija žemėlapis iš Gervėčių vedė penkis kelius svarbiausiomis

kryptimis (3 pav.): per Čekus į Mikailiškes (į Polocko pašto kelią), per Ponius (Puhavičius) į Nestoniškes ir Svierius, per Mockas ir Staroselje į Astravą, per Papiškes į Varnionis ir pietų kryptimi į Salas.²⁶ 1796 m. Gervėčių raktų inventorius du pastaruosius kelius vadina atitinkamai keliu į Vilnių ir vieškelį į Smurgainis.²⁷

Rusijos imperijos topografiniame žemėlapyje M 1: 126 000 matyti, kad XIX a. viduryje minėtą kelių tinklą išplėtė daugelis naujų atšakų (pavyzdžiui, kelias tarp Varnionių ir Čekų), keitėsi kelių kryptis (pavyzdžiui, kelias į Salas užsuko į Rimdžiūnus) ir keliai buvo tiesinami (pavyzdžiui, iš Gervėčių į Varnionis nustota keliauti pro Papiškes).²⁸

Karinis topografinis iš natūros braižytas žemėlapis M 1: 42 000 iliustruoja, kad XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje mažėjo ir pietinės Gervėčių salos dalies izoliacija: vieškelis į Salas kirto pelkes tarp Milcėjų ir Varakumščynos, du lauko keliai jungė Svritiškes su Bieliūnais ir Kalviais (tarp Ažuraisčio ir Kalvių per *balas* žymimas, matyt, pėsčiųjų takas). Pietvakariuose du keliai jungė Naujas Jokintonis (Burliokus) su Bajorais ir Subelius su Alginionių dvaru. Į Astravą buvo keliaujama per *balas* supiltu pylimu iš Slabatkos į Mažuosius Alginionis.

Tuo metu rytuose Ašmena buvo kertama visose didžiausiose jos pakrantės gyvenvietėse: Knystuškėse (tiltu arba lieptu), ties Giriomis (brasta), ties buvusiu Krukauskio dvaru Rimdžiūnuose (tiltu), Rimdžiūnuose (tiltu), Gėliūnuose (brasta ir tiltu arba lieptu), Poniuose (dabar Puhavičiuose) (brasta), Mažose Jacynose (brasta), Didelėse Jacynose (tiltu), Vidžiūnuose (tiltu arba lieptu; Morkonyse per Nerį buvo keliamasi keltu).²⁹

Kelių tinklas ir su juo susijusi infrastruktūra turėjo didelės įtakos Gervėčių salos gyventojams. Augančios komunikacijos galimybės keitė gyvenimo kokybę, kultūros paveikslą. Tai XIX a. antrosios pusės – XX a. epochos bruožas. Tuo metu gervėtiškiai jau migravo į Vilnių ir Rygą, tolimas Šiaurės ir Pietų Amerikos šalis.³⁰ Ilgainiui pasakojimai apie tėvų ir senelių tolimas keliones pėsčiomis ėmė kelti vien nuostabą. Į Vilnių – svarbiausią ir šimtmečiais pastoviausią gervėtiškių traukos centrą – jau seniai kursuoja maršrutinis autobusas, ten pat galima vykti ir traukiniu iš Gudagojaus.

Sala priešistorėje

Apibrėžus Gervėčių lietuviškų kaimų grupę kaip salą, nustačius jos ribas ir apskaičiavus plotą, svarbu pažvelgti kaip, amžiams bėgant, ji keitėsi. Žinoma, kad aplinkos kaita susijusi ne vien su klimato pokyčiais, bet ir kultūra, ūkio modeliu ir socialine aplinka. Šiuo metu neįmanoma

nuosekliai ir išsamiai aprašyti Gervėčių kultūrinio kraštovaizdžio raidos nuo seniausių laikų. Duomenų pakanka keliems ryškiems chronologiniams laikotarpiams išskirti, o juos lyginant tarpusavyje, galima tikėtis atrasti ir istorinių Gervėčių salos kaitos ženklų.

Gervėčių priešistorė prasideda apie III tūkst. pr. Kr. vidurį, t.y. vėlyvajame neolite. Dvi šiuo laikotarpiu pagamintų ir naudotų laivinių kovos kirvių skeveldros rastos Gėliūnuose Ašmenos kairiajame krante (4 pav.) ir Navadrožkų kaime prie Pabalių.³¹

Didelis bronzos amžiui (II tūkst. – I tūkst. pr. Kr. vid. laikotarpiui) būdingų dirbinių rinkinys: akmeniniai gludinti kirviai su skyde kotui ir jų fragmentai (36 vnt.), akmeniniai gludinti įtveriami kirveliai (6), titnaginys gludintas kirvelis (1), kirvio skylės išgrąža (1), ornamentuotos buožės fragmentas (1), akmeninio pasvaro fragmentas (1) ir vieno nežinomos paskirties akmeninio dirbinio fragmentas pateko į Vilniaus Stepono Batoro universiteto Archeologijos muziejų XX a. ketvirtajame – penktajame dešimtmetyje, vėliau buvo perduotas į Lietuvos nacionalinį muziejų (LNM).³² Ne prie visų šių radinių nurodytas radėjas ir asmuo, radinį perdavęs muziejui, bet dalis jų buvo išsaugota kaimuose veikusių mokyklų mokytojų dėka.³³

Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomi radiniai iškalbingi. Dauguma jų, net 38 akmeniniai dirbiniai ir jų fragmentai, buvo surasti ariant didelės iš rytų ir vakarų užpelkėjusių ežerų supamos plokštikalvės rytinį šlaitą arba jo papėdę ruože Navadrožki – Pabalai – Valeikūnai – Gruodžiai. Dar 11 dirbinių yra kilę iš kaimyninių Rūdiškių kaimo ir užusienio. Pagal titnaginių kirvelių pavyzdį pagaminti akmeniniai gludinti įtveriamieji kirviai iš Rūdiškių (4), Valeikūnų (1) ir Gruodžių (1) bei Babrauninkuose surastas gludintas titnaginys įtveriamas kirvelis³⁴ yra datuojamas apie 2200–1700 m. pr. Kr. laikotarpiu.³⁵ Gludinti akmeniniai kirviai su skyde kotui ypač būdingi I tūkst. pr. Kr. laikotarpiui.³⁶ Faktas, kad dauguma akmeninių kirvių iš Valeikūnų aukštumos yra suskilę (4 kirviai su skyde kotui sveiki ir net 33 jų skeveldros), reikštų, kad jie rasti to meto gyvenviečių ir ūkinės veiklos vietose. Taigi Valeikūnų aukštuma ir jos prieigos vėlyvojo neolito laikotarpio pabaigoje – bronzos amžiuje – buvo didžiausias Gervėčių salos apgyvendinimo židinys (5 pav.).

Deja, 2011 m. ekspedicijos metu jokių papildomų duomenų apie archeologines radimvietes trikampyje Pabalai – Valeikūnai – Rūdiškės surinkti nepavyko. Vikentijus Subatkevičius iš Valeikūnų nieko konkrečiau negalėjo pasakyti apie archeologinius radinius, kuriuos XX a. ketvirtajame dešimtmetyje rado jo tėvas Antonas Subatkevičius, vadinamas Kovalčiuku, ir perdavė mokytojui E. Dembickiui. Galimas daiktas, kad Pabalių, Valeikūnų ir

Rūdiškių akmeniniai kirviai buvo rasti ne vienu metu ir ne vienoje kurioje nors vietoje (paminėtos gyvenamosios vietovės viena su kita ribojasi), bet skirtinguose, ariant žemę toli vienas nuo kito nutolusiuose sklypuose.

Tolyn į pietus nuo Valeikūnų ir Gruodžių, į pietryčius nuo Babrauninkų, kur taip pat žinoma apie akmeninių kirvių radinius, iki mūsų dienų išliko du bronzos – ankstyvojo geležies amžiaus laikotarpiui būdingi akmenys su duobutėmis.³⁷ Kareiviškių akmenį šiandien slepia Aukštuolės miško eglės, Gaigalių akmuo maždaug už 1,6 km į rytus stūkso atvirame lauke, prie numelioruotų Pagaigalės upelio ištakų. Šių itin retų archeologijos ir mitologijos paminklų³⁸ aplinka leidžia įsivaizduoti, koks agrarinis kraštovaizdis Gervėčių saloje buvo prieš tris ar net keturis tūkstančius metų – pagrįstai manoma, kad akmenys su duobutėmis savo metu buvo dirbamuose laukuose, jų pakraščiuose, daržuose arba pūdymuose.³⁹ Tad gali būti, kad ir vienur kitur randamos akmeninių kirvių skeveldros byloja apie miškų kirtimą ir lydiminę žemdirbystę, o žemėn užkasti sveiki kirveliai – apie aukas už derlių atsakingoms žemės bei dangaus dievybėms.⁴⁰

Duobutės ant akmenų, manoma, yra mitologinių vaizdinių išraiška ir senovės žemdirbystės apeigų dalis; kuo duobučių daugiau – tuo intensyviau (daugiau metų) minėtos apeigos toje pačioje vietoje buvo kartojamos. Ant Kareiviškių akmens pastebėta ne mažiau kaip 54 duobutės (centrinėje akmens dalyje 10 duobučių tarpusavyje yra sujungtos trumpais grioveliais, viena duobutė – ištęsto ovalo formos) (6 pav.), Gaigaliuose – 15 duobučių.

Apie rytų baltų genčių Brūkšniuotosios keramikos kultūrą (II tūkst. pr. Kr. – III a. po Kr.) Gervėčių saloje šiandien žinoma mažai. Tuo metu kaip įtvirtinta gyvenvietė jau buvo naudojamas Didelių Jacynų piliakalnis Ašmenos kairiajame krante.⁴¹ 2010 m. nustatyta, kad į upės slėnį griūvančiame jo šlaite kultūrinio sluoksnio storis siekia 1,92 m, viršutinę sluoksnio dalį suardžiusioje lobių ieškotojų duobėje aikštelėje buvo rasta naminių gyvulių ir laukinių žvėrių kaulų,⁴² daug lipdytos keramikos brūkšniuotu paviršiumi šukių, būdingų pirmiesiems m. e. amžiams ir retas tos pačios kultūros gyvenviečių radinys – žalvarinis disko formos papuošalas (7 pav.).⁴³ Antras panašus archeologijos paminklas – Gurių kaimo piliakalnis

8. Vianas iš Rytų Lietuvos pilkapių kultūros pilkapių Dvarnųjų miške tarp Mockų ir Gervėčių. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

– stūkso į pietus nuo Černiškių, tačiau gamtinė jo aplinka byloja, kad Gervėčių salai ši vietovė jau nepriklauso.

Sprendžiant iš platesnio archeologinio konteksto (tyrinėjant Andrejevų pilkapius dešiniajame Neries krante, Smurgainių r., rasta lipdytos keramikos brūkšniuotu ir grublėtu paviršiumi⁴⁴), I tūkst. pirmosios pusės neįtvirtintų Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenviečių ant žemutinės terasos turėtų būti Neries pakrantėse. Tačiau be archeologinių žvalgymų tokios prielaidos neįmanoma patvirtinti.

Dauguma Gervėčių salos geležies amžiaus laikotarpio paminklų – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros pilkapynų – yra kilę iš I tūkst. vidurio – antrosios pusės laikotarpio (8 pav.). Nė viena pilkapių grupė Gervėčių saloje iki šiol nėra plačiau tyrinėta, bet jas vis ardo archeologijos mėgėjai ir lobių ieškotojai. Vietos žmonių padavimai pilkapius laiko senovės karių (Gervėčiuose) arba prancūzų kariuomenės žuvusiųjų kapais (Didelėse Jacynose, Gaigaliuose, Mockose, Peliagrindoje).⁴⁵

Gervėčių senųjų kapinių plote išliko ne mažiau kaip 15 pilkapių (*kapčiai*), Rimdžiūnų miško Kuronynės vietovėje – 16 pilkapių, o Dvarnų miške prie Mockų – 21. Be to, Vilniaus gubernijos archeologiniame žemėlapyje nurodomi šiandien nežinomi pilkapiai prie Mockų ir Galčiūnų abipus Aluošos (*три круглых насыпи – две на правом берегу Лоши и одна на левом*),⁴⁶ LNM yra saugomas iš Vidžiūnų kilęs laidojimo paminklams būdingas siauraašmenis pentinis kirvis,⁴⁷ 2010 m. dirbamame Peliagrindos lauke lokalizuota sunaikintų pilkapių vieta (*Prancūzinės*).

Visų žvalgytų pilkapių dydis svyruoja vidutiniškai nuo 6 iki 10 m, aukštis – nuo 0,4 iki 1,6 m. Dydžiu išsiskiria Didelių Jacynų kapinėse išlikęs vienas iš trijų kaimo pilkapių (20 x 24 m dydžio, 2 m aukščio), vienas Mockų (14,3 m skersmens, 1,8 m aukščio) ir vienas Gervėčių pilkapis (13 m skersmens, 2,3 m aukščio).

Gaigalių viduramžių kapinynas ir pilkapiai kaimynystėje buvo sunaikinti XX a. septintajame dešimtmetyje kasant žvyrą. Naikinant šiuos pilkapius buvo rasta ne tik pelenų, bet ir žirgų kaulų, pjautuvų, balnakilpių bei kitų IX–XII a. laikotarpiui būdingų Rytų Lietuvos pilkapių radinių.⁴⁸ Tuo pat, galbūt ir dar vėlesniu viduramžių laikotarpiu buvo naudojamas ir Didelių Jacynų piliakalnis, vadinamas Pilimi (*Zamak*) (9 pav.), apie ką byloja keli ten rastos apžiestos keramikos fragmentai ir vietos gyventojų pasakojimuose minimas sidabrinių dirbinių lobis, kuris buvo aptiktas griūvančio piliakalnio šlaito žemėse XX a. viduryje ir radėjo padovanotas parapinei Gervėčių bažnyčiai.⁴⁹

Galbūt iki XVII a. pabaigos Jacynos dar buvo vadinamos Ašmena (*Oszmiańce*), nes 1690 m. būtent taip vadinamoje Gervėčių parapijos gyvenvietėje buvo Jonui

Jacynai (*Jan Jacyna*) ir Martynui Jacynai (*Marcjan Jacyna*) priklausančių sodybų (*dūmų*).⁵⁰ Vėliau dokumentuose figūruoja pavadinimas *Jacyniszki* (1741 m.) arba *Jaciny* (1744 m.)⁵¹ ir ilgainiui jis įsigali. Geografinis gyvenamosios vietovės pavadinimas *Oszmiańce* Ašmenos upės žemupyje gali būti senas,⁵² susijęs su kurio nors istorinio teritorinio-administracinio vieneto ribomis (plg. XVI a. antroje pusėje Ašmenos upe buvo išvesta vakarinė Ašmenos pavieta siena).⁵³ Tokiu atveju Ašmenos žemupyje būtų galima atsargiai įžvelgti administracinį ir gynybinį centrą, o jo egzistavimą sieti su piliakalniu. Daugiau apie XIII–XIV a. Gervėčių paminklus šiandien nieko pasakyti negalime. Antras iki šiol netyrinėtas piliakalnis yra už Gervėčių salos ribų – dešiniajame Neries krante prie Soročės kaimo žemiau Mikailiškių.

Rašytinė salos istorija

Manoma, kad rašytinė salos istorija prasideda 1434 m. Tuomet didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis Gervėčius, tiesa, dar nenurodydamas jų pavadinimo, užrašė Vilniaus vyskupui Martynui ir Vilniaus Arkikatedrai. Dokumente pasakyta, kad toji valda – būsimoji Gervėčiai – anksčiau priklausė Ivaškai ir Fedkai Karevičiams (*Iwazsko et Fedko germani Koreviczy*).⁵⁴

1484 m. vyskupas Andrius iš Jurijaus Galtovičiaus Gervėčių dvaro naudai nupirko Galčiūnus – dvarą su kaimu ir jo valstiečiams liepė vykdyti tas pačias prievoles, kurios jau buvo vykdomos Gervėčių dvaro valstiečių (tai pirmasis Gervėčių vardo paminėjimas!). Siekiant atskirti dešiniajame Aluošos krante, valstybinėje žemėje, buvusius Galčiūnus nuo vyskupų Galčiūnų kairiajame krante, pastaruosius ilgainiui imta vadinti Mockomis.⁵⁵ Vyskupo Jono iniciatyva 1536 m. Gervėčiuose buvo suformuota parapija, atskiriant ją nuo 1462 m. įkurtos Varnionių parapijos.⁵⁶ (Tiesa, pirmosios Gervėčių bažnyčios pastatymo datą tyrinėtojai nurodo skirtingai – nesutariama, ar ji pastatyta 1511 m., ar 1526 m.).⁵⁷

Parapija buvo Gervėčių salos gyventojus konsoliduojantis veiksnys. Žinoma, vienijo religija, bet ne mažiau svarbią reikšmę turėjo geografinės ribos, kurios ilgą laiką nuo parapijos įkūrimo buvo labai artimos šio straipsnio pradžioje nusakytoms gamtinėms Gervėčių salos riboms: pietuose parapijai priklausė Knystuškės ir Jokintonys, vakaruose – Černiškės, šiaurėje Gervėčių parapija siekė Babrauninkus, Šulninkus, Valeikūnus, Čekus ir Jacynas, o rytuose – Pahonį (Puhavičius) ir tarp miškų įsikūrusius Zavelcus.⁵⁸ Ilgainiui nuo Gervėčių nutolusios gyvenvietės tapo kaimyninių parapijų dalimi, pvz., Babrauninkai priskirti Varnionims, Ažuraistis – Saloms ir pan.

9. Didelių Jacynų piliakalnis, žvelgiant iš dešiniojo Ašmenos kranto. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

Skirtingai nei bažnytinės organizacijos atveju, duomenų apie tai, kad XV–XIX a. Gervėčių sala būtų buvusi vienas teritorinis-administracinis vienetas, nėra. Sudėtinga istorinė krašto žemėlaidis – skirtingose jurisdikcijose esančių dvarų, palivarkų, kaimų ir užsienių žemėlapis veikiau primena per amžius išraižytą šachmatų lentą. Tam tikros kaimų grupės telkėsi apie dvarus arba nuo jų nutolusius ūkinius vienetus – palivarkus. Tai reiškia, kad ilgainiui Gervėčių saloje susiformavo daugelis didesnių ir mažesnių salų, kurių gyventojų ryšiai didele dalimi priklausė nuo gamtinių sąlygų ir tarpusavio susisiektimo galimybių.

Apie Vilniaus vyskupų (XV a. pirmojoje pusėje – 1795) ir Domeikų (1803–1939) dvarą Gervėčiuose spietėsi miestelis (pirmą kartą paminėtas 1536 m.), taip pat Mockomis (*Macki*) pavadinti Galčiūnai kairiajame Aluoshos krante, Gaigalių (*Gaygole*) ir Miciūnų kaimai (*Miciuny*). Pastarieji XVII a. pirmojoje pusėje dar priklausė Vilniaus ekonomijai.⁵⁹

Gervėčių dvaras dar turėjo ir keletą nutolusių užsienių (*zaścianki*): pietuose – Bezduliškių (*Bezduliszki*), rytuose – Kiauliškių (*Kawliszki*), o šiaurėje – Šiaušiškių (*Szawszyszki*), Puodiškių (*Podziszki*) ir Gervydžių (*Gierwidzie*).⁶⁰ Be abejonės, pastarosios vietovės – Ger-

vėčių dvaro palydovės pavadinimas, šaltiniuose dar rašomas kaip *Gierwidzie*⁶¹ ir *Гирвиды*⁶², yra *Gervėčių* vardo variantas.⁶³ Jis primena vėdinį iš asmenvardžio, nors tokios galimybės kalbininkai iki šiol nėra nagrinėję; buvo mėginama *Gervėčius* sieti su daiktavardžiu *gervė*⁶⁴, tačiau nežinota apie istorinę Gervėčių parapijos gyventojų pavardę *Gervinas*: 1784 m. sausio mėnesį Gervėčiuose pakrikštyta Jokintonių kaimo gyventojų Kazimiero ir Kristinos Gervinų (*Casimiri et Christina Giervin*) dukra Ieva.⁶⁵

Antra Gervėčių salos istorijai svarbi administracinė-teritorinė struktūra – tai XVI–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose aprašytas Vilniaus ekonomijai priklausęs Aukštojo Dvaro arba Aukštuolių raktas (*Klucz Wysokodworski*). Autentiškas lietuviškas šios vietos vardas, matyt, išsaugotas greta augančio miško pavadinime, kuris įvairuoja kaip *Aukštuolų madzas*, *Аукмол*,⁶⁶ *Аукмоле*.⁶⁷

Administracinio centro – Aukštuolių dvaro (*Dwor Wysoki*)⁶⁸ būta vaizdingoje kalvoje į rytus nuo Babrauninkų kaimo, kurią sovietmečiu apardė siloso duobės. Pastaraisiais metais rasti archeologiniai radiniai: plokštiniai glazuruoti kokliai, koklis-karūnėlė ir kt. (10 pav.) dvaro ištakų šioje vietoje verčia ieškoti XVI amžiuje.⁶⁹ Prie Aukštuolių

10. Privačiame rinkinyje saugomas Aukštuolių dvaro sodybos vietoje Babrauninkuose rastas koklis-karūnėlė. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2010 m.

dvaro šliejosi Mažieji ir Didieji Babrauninkai (*Babrowniki małe, Babrowniki wielkie*), kurių gyventojai sietini su bebrų gaudytojais arba jų palikuonimis.⁷⁰ Kad taip galėtų būti, netiesiogiai patvirtina kaimo kaimynystėje esančios pelkės. Kiek labiau į pietvakarius buvo Badzivalų (*Budziwoły*), Hrėbalų (*Grabaly*), į rytus – Šatrinių (*Szaterniki*) kaimas. Likusiųjų grupės telkėsi toli nuo centro, į šiaurę, už Neries, ir į pietryčius, už Gervėčių dvaro. Tai Rimdžiūnai (*Ryndziuny*), prie jų Kerplėšinės (*Kierplaszyna*) ir Saviciškių (*Sawiciszki*) užusieniai, Girių kaimas (*Giry*) su to paties vardo užusieniu (*Girowski*), Savičiūnų kaimas (*Sawiczuny*), Knystuškių kaimas (*Knistuszki*), prie jų – Peliagrindos (*Palegryda*, kitaip – *Pielegrynda*) bei Apušaloto (*Opuszolaty*, kitaip *Puszolaty*) užusieniai.⁷¹ Tam tikros plėtros rezultatu galima laikyti XVIII a. pabaigoje išaugusį užusienį prie Ašmenos skaičių, tai: Kuna (*Kuna*), Paliauskai (*Polowka*), Palisa (*Polisa*), Kerplėšinė (*Kierplaszyn*), Milcėjos (*Milceja*) ir kiek toliau šiaurės rytuose minimas Bezdonių kaimas (*Bezdan*).⁷²

G. Bregerio duomenimis, 1790 m. nuo Aukštuolių rakto buvo atskirta ir parduota Rimdžiūnų vaitystė su Rimdžiūnų, Girių, Savičiūnų, Knystuškių, Peliagrindos, Bezdonių, Kunos, Kerplėšinės ir Palisos kaimais.⁷³ Vėliau ši valda ėjo iš rankų į rankas. Žinoma, kad XIX a. pirmojoje pusėje Zienkovičiai disponavo Rimdžiūnų dvaru, Ponių (Puhavičių) palivarku ir kaimu (*Puhowicze*), Girių, Peliagrindos, Knystuškių kaimais, Kerplėšinės užusieniu

ir iki tol istorijoje nežinomais Sakūnų (*Zakuncie*), Petrikų (*Pietryki*) ir Novoseljės (*Nawosielie*) kaimais. Abramovičiui, matyt, garsios Varnionių dvarininkų giminės atstovui, priklausė Rimdžiūnų ir Bezdonių kaimai, Paliauskų ir Užupio (*Zarzecze*) užusieniai.⁷⁴

Du Rimdžiūnų dvarai, Chomskių, vėliau Kočano dvaras šiaurėje, Aluošos kairiajame krante, ir žmonių Krukausko vardu vadinamas dvaras kairiajame Ašmenos krante išliko iki pat Lenkijos okupacijos pabaigos ir 1940 m. ją sekusios nacionalizacijos.

Trečia Gervėčių salos administracinė-teritorinė struktūra, matoma pirmųjų dviejų kaimynystėje, yra trys vienas nuo kito nutolę Bistryčios seniūnijos kaimai: Galčiūnai (*Golczuny*), Gėliūnai (*Gieluny*) ir Valeikūnai (*Laweykuny*). Galčiūnai ribojasi su Gervėčių dvaru šiaurėje, su Rimdžiūnais ir Giriomis – rytuose. Galčiūnų kaimo su

pelkėmis ir miškais būta ypač didelio, net 44 valakų dydžio, toje pačioje valdoje dešiniajame Aluošos krante būta Žobčino palivarko (*Жабчинь*), įkurto prie brastos per upę.⁷⁵ Pagal rašytinius dokumentus, Galčiūnai, Valeikūnai ir Gėliūnai priklausė šiame straipsnyje jau aprašytam Aukštuolių raktui, tačiau 1652 m. valdovas Galčiūnų ir Valeikūnų, vėliau ir Gėliūnų kaimą padovanojo Kiprijonui Bžostovskiui. Šio palikuonys, XVII a. pabaigoje ar XVIII a. pradžioje būdami Bistryčios seniūnais, visus tris kaimus vėl prijungė prie Bistryčios.⁷⁶

Manoma, kad tik XVI a. viduryje, Žygimanto Augusto valdymo metais, valstybės išdui pajamas teikiančios valdos, tokios kaip Bistryčios seniūnija, buvo atskirtos nuo karaliaus dvaro turtų, šiuo atveju, Vilniaus ekonomijos.⁷⁷ Taigi trijų teritorinių-administracinių vienetų: Gervėčių dvaro, Aukštuolių dvaro ir Bistryčios seniūnijos valdų kilmė Gervėčių saloje yra susijusi su didžiuoju kunigaikščiu. Iki XV a. pirmosios pusės, matyt, tai buvo vienas branduolys, kuris skilo palaipsniui, dovanojant, parduodant ir kitaip manipuliuojant turtu. Tikėtina, kad Gervėčių (taip pat, beje, ir Varnionių) ryšys su administraciniu centru Bistryčioje, esančioje kairiajame Neries krante už 25 km, yra senas ir istorinis, kylantis dar iš ankstyvosios valstybės laikų.

Bažnytinės fundacijos Gervėčiuose buvo nedidelės. Istorinis Gervėčių bažnyčios palydovas ir ūkinis centras nuo pat 1536 m. buvo Papiškių palivarkas, anuomet nupirtas iš Simkos Butrimavičiaus.⁷⁸ Be to, 1622 m. Vilniaus

reguliniai kanauninkai, kitaip dar vadinami augustijonais, įsikūrė Mikailiškėse, ir po kurio laiko jiems teko Milaišiūnų, arba Labudžių palivarkas (*Łabudzie*), Pabalių kaimas (*Pobole*), Skerdimų ir Klyno užusieniai.⁷⁹ Dar didesnę valdą XIX a. pirmojoje pusėje reguliniai kanauninkai turėjo Gervėčių salos pietuose. Apie Jokintonių dvarą (*Jakintany*) telkėsi Didžiulių ir Mažučių Jokintonių, Bajorų (*Boiary*) kaimai, Jelniko (*Jelniak*), Novinos (*Nawina*), Paverbės (*Pawierzby*), Paberžės (*Podbrzeziu*) ir Senovės (*Sanawie*) užusieniai.⁸⁰ Galimas daiktas, kad ši valda susijusi su XVIII a. antrojoje pusėje Astrave pasirodžiusiais reguliniais kanauninkais.⁸¹ Suprantama, tai galėjo būti ir privataus asmens užrašymas (iš 1627 m. dokumentų žinoma apie Jokintonių savininką, Ašmenos pavieto bajorą Augustiną Vaureckį).⁸²

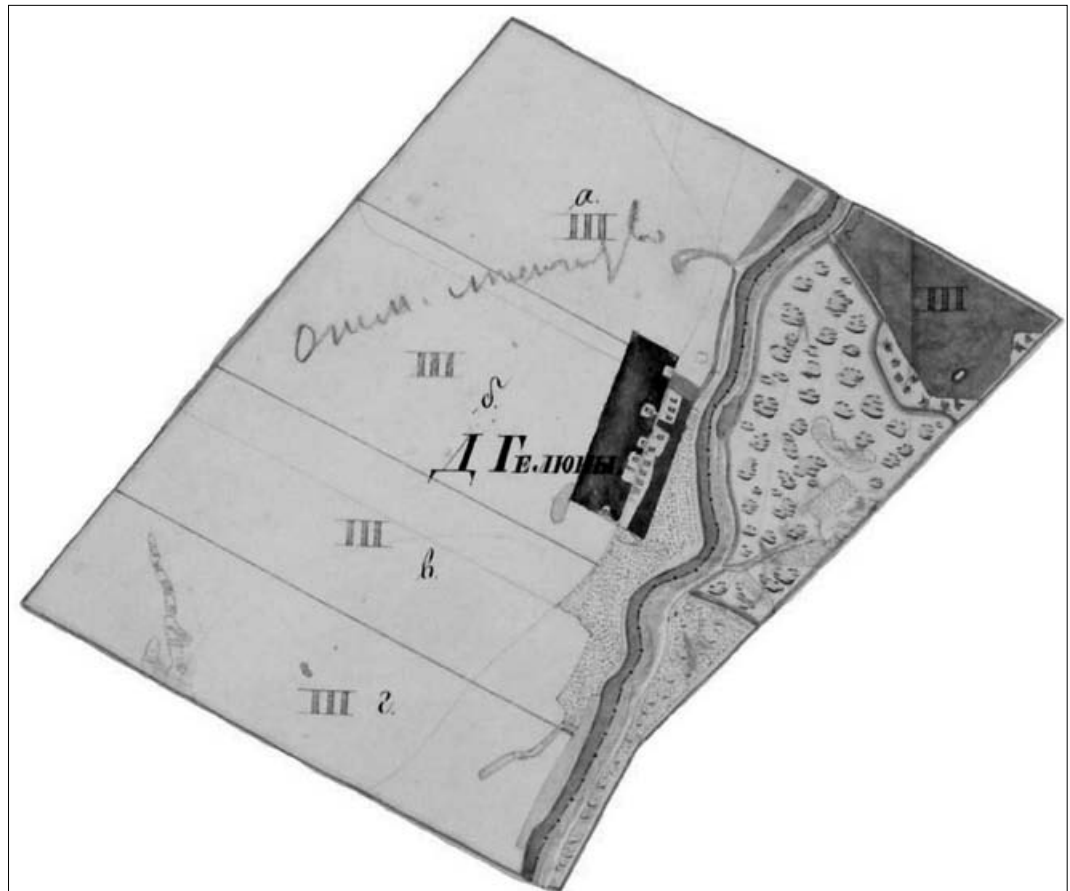
Kilmingi žemės savininkai, jos paveldėtojai ar nuomininkai, yra svarbi Gervėčių salos istorijos dalis, tačiau dokumentai ne visuomet leidžia sekti jų pėdsakais, čia yra daug neatsakytų klausimų ir neretai kyla prieštaravimų.

Atskirai pažymėtini į šiaurę nuo Gervėčių esantys Sakalaičiai (*Sokołojce*). Ši valda nuo seno buvo Koščių nuosavybė.⁸³ XVIII a. pabaigoje kartu su Sakalaičių dvaru figūruoja Malutos palivarkas (*Maluta*).⁸⁴ Čia pat Sakalaičiuose būta ir kitų žemvaldžių – iš pietų šliejosi Radzevičių dvaras Gudininkuose (*Gudziniszki*).⁸⁵ Šiaurėje plytėjo Bžostovskių Mikailiškių valda ir dar kitų žemvaldžių valdos, iš kurių daugiau dėmesio atkreipia pačiame Ašmenos žemupyje dar XVI a. dokumentuose aprašomas kunigaikščių Pronsčių Palpianų dvaras (*Палпяны*).⁸⁶ Vėliau, XVII a. pabaigoje, ši valda visam laikui bus pavadinta Palestina (*Палестина*), o senąją vietos vardą primins retsykais išnyrantis upelio – kairiojo Neries intako – pavadinimas *Полне*,⁸⁷ dar tiksliau – Paliepė (за *Маркунями адразу Палепе*).⁸⁸ Didžiosios permainos šioje žemėlapių dalyje, kaip ir daugelyje kitų krašto vietovių, vyko XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje; Sakalaičių dvaras 1816 m. tapo Telšių maršalkos barono Renė nuosavybe,⁸⁹ tuo metu jam dar

priklausė Malutos dvaras, Sakalaičių, Šatrininkų, Jacynų kaimai ir Zelionkos užusienis (*Zielonka*).⁹⁰

Kultūrinis kraštovaizdis

Iš pirmo žvilgsnio, salos gyvenviečių padėtis per amžius mažai pasikeitė: Didelių Jacynų piliakalnis stūkso režinio išplanavimo kaimo viduryje, o XX a. pirmojoje pusėje Gervėčių miestelio kapinės dar veikė ten pat, kur buvo laidojama prieš tūkstantį ir daugiau metų. Tačiau, lyginant kelias epochas, ryškėja tam tikros gyvenamųjų vietų slinkty. Vėlyvojo neolito pabaigos – bronzos amžiaus kultūriniame kraštovaizdyje dominuojanti Valeikūnų priemolio aukštuma geležies amžiuje yra nepastebima. Geležies amžiaus pilkapių grupės, kurios ženklina to meto gyvenvietes, išsidėsto smėlingose vietovėse Ašmenos žemupyje, prie Aluošos ir mažųjų intakų: Peliagrindos ir Gaigalių upelių. Nedidelių vidurinio ir vėlyvojo geležies amžiaus gyvenviečių ryšys su vandeniu nekelia abejonių. Ašmena teikė geras susisiekimo galimybes (plg. iki pat XX a. vidurio upe dar buvo plukdoma mediena), paupiuose būta šienaujamų lankų ir pievų, o upėje nuo ankstyvo pavasario iki vėlyvo rudens – daug įvairios žuvies. Ašmenos svarbą,

11. Gėliūnai kairiajame Ašmenos krante – būdingas režinio kaimo struktūros pavyzdys iš 1852 m. Bistryčios seniūnijos valdų žemėlapių (be mastelio) (LVIA f. 525, ap. 1, b. 2817).

jos vaidmenį kultūroje patvirtina faktas, kad šis tikrinis vardas nuo seno buvo bendrinis daiktavardis, reiškiantis upę. *Prieg ašmenai* reiškia bet kurios upės pakrantę, papį; *ašmena* buvo sakoma kalbant apie bet kurią upę, apie Nerį, Vyslą ar Volgą.⁹¹

Kultūriniam kraštovaizdžiui yra būdingas tam tikras cikliškumas, dažnai sugrįžtama ten, kur jau gyventa. Tačiau veikiant administracinei valdžiai ir tam tikriems socialiniams veiksniams, viduriniais amžiais ir naujaisiais laikais Gervėčių saloje buvo gyvenama ne vien senųjų gyvenviečių vietose, bet ir ten, kur nėra ankstesnių kartų ženklų, kur prastos dirvos, nėra vandens telkinių ir pan. (plg. Hrėbalų kaimą).

Istorinių laikų gyvenvietės, kurių dydis svyruoja nuo kelių (apie 40–60 ha) iki keliasdešimties valakų (apie 600–800 ha ploto Galčiūnų, Girių, Rimdziūnų kaimai) yra išsidėsčiusios labai skirtinguose gamtiniuose kraštovaizdžiuose – nesvarbu, arti ar toli nuo vandens esančiuose priemolingų aukštumų šlaituose ir jų papėdėse, smėlinguose paašmenio miškuose ir kitose vietose. Rėžinio išplanavimo kaimai nuo Valakų reformos pradžios buvo kuriami aukštesnėse pašlaičių lygumose, ant velėninių vidutinio nujaurėjimo dirvožemių.⁹² Iki pat XX a. vidurio deranti žemė buvo didžiausias ir svarbiausias salos gyventojų turtas. Valdos smulkėjo, dalijamos tarp vaikų, arba buvo vėl suliejamos kuriai nors šeimos šakai likus be įpėdinių, bet svarbiausia, kad didžioji tos žemės dalis, paveldima iš kartos į kartą⁹³, buvo svarbiausias veiksnys, planuojant vedybas, ir apskritai pagrindinis gyvenimo kokybę lemiantis veiksnys. Apie žemės kokybę lengva spręsti – svarbu, ar pavasarį šeimai dar užtenka duonos, ar ne. Antai Ašmenos slėnyje įsikūrusių Petrikų kaimo gyventojai kaimynų buvo pravardžiuojami *grikinaiciais*, nes jų smėliuose gerai derėjo tik grikliai, ir duonos pavasarį visuomet trūko.⁹⁴ Taigi daliai gyvenviečių teko žymiai mažesniu derlingumu pasižyminčios vietos.

Pirmieji Bezdonių, Subelių ir kitų kaimų gyventojai gyvenvietes kūrė miškų vietoje. Carinės Rusijos kariuomenėje ištarnavusiems vyrams skiriama dešimtinė žemės taip pat buvo miško sklypelis arba menkavertė žemė, likusi kurio kaimo paribyje (plg. *Dziesenciny* – mišką prie Ponių kaimo). Į rytus nuo Ašmenos plytintys miškai, nors palyginti nedideliu mastu, buvo kolonizuojami iki pat XX a. vidurio.

XVI a. antrojoje pusėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradėta Valakų reforma ir jos metu įvykęs gyvenviečių – vienkemių, kaimų, taip pat Gervėčių miestelio pertvarkymas yra vienas iš svarbiausių istoriniais laikais salos kraštovaizdyje įvykusių pokyčių (11 pav.). Valakų reforma, lėmusi ir vėlesniam laikotarpiui

būdingus socialinius reiškinius, pavyzdžiui, bendrą gyvulių ganyką⁹⁵, taip pat gyvenviečių struktūrą nulėmęs veiksnys, yra Gervėčių salos praeities ir dabarties kraštovaizdžius jungianti grandis. Rėžinių kaimų struktūrą ir jai būdingą žemės valdymą keitė XX a. pradžioje⁹⁶ ir XX a. ketvirtajame dešimtmetyje pradėtos žemės reformos. Kolektyvinę žemės valdymo ir naudojimo formą įtvirtino sovietinė santvarka, tačiau valakiniam žemės naudojimui būdingi vietovardžiai iki šiol žinomi ir kartais vartojami. Pavyzdžiui, Peliagrindoje yra *Ilgosios* (dirvos), *Kraščinės* (dirvos), *Kumpinės* (pievos), *Placosos* (vietovė), *Skersinaitė* (dirva), *Skersinė* (pieva) ir *Viducinė* (dirva)⁹⁸ – visi šie vietovardžiai kilę iš dirbamų laukų, ganyklų ir pievų dalijimo į rėžius laikų. Be to, Peliagrindos galulaukėse iki mūsų dienų išliko 15–16 m pločio akmenų priversta sena ežia tarp Peliagrindos kaimo rytuose ir Galčiūnų vakaruose.

Istoriniuose XV–XIX a. dokumentuose įrašyti asmenvardžiai, kaimų ir jų pakraščiuose buvusių vienkemių (užsienių) pavadinimai byloja, kad daugelis šiandieninių Gervėčių salos gyvenviečių yra senos kilmės ir siekia rašytinės istorijos epochos pradžią. Tačiau klaidinga būtų manyti, jog gyvenvietės nepatyrė permainų, susijusių su socialiniais reiškiniais, politiniais procesais ir istoriniais įvykiais.

Gyvenviečių geografijos pokyčius ir tam tikrą salos apgyvendinimo dinamiką primena kai kur išnyrantys, pavyzdžiui, Senovės ar Novosielcų tipo vietovardžiai. Pavyzdžiui, *Canaba* – Didžiulių Jokintonių užsienio pavadinimas.⁹⁹ Novosielcų naujakurių gyvenvietė miškuose į rytus nuo Ašmenos buvo įkurta dar iki XVIII a. pirmosios pusės.¹⁰⁰ Su plėtra arba skirtinga administracine priklausomybe gali būti susijęs tokių kaimų porų egzistavimas kaip Didieji ir Mažieji Babrauninkai,¹⁰¹ Didžiulės ir Mažutės Jokintonys¹⁰² ir kt.

Gyvenamųjų vietų vardai su priesaga *-išk-* tyrinėtojų iki šiol buvo vertinami kaip kalbinis faktas ir aplinkybė, padedanti nustatyti istorinę lietuvių kalbos paplitimo ribą rytuose.¹⁰³ Pavyzdžiai iš Gervėčių salos: Černiškės, Kareiviškės, Knystušės, Noreikiškės ir kt. leidžia atsargiai spėti, kad vietovardžiai su priesaga *-išk-* Gervėčiuose atstovauja pirmajai istorinių gyvenviečių arba vienkemių, įkurtų iki Valakų reformos pradžios, kartai.

Vietovardžių su priesaga *-išk-* kamienas dažniausiai sutampa su asmenvardžiu, pažymi nuosavybę. Toks pavadinimas paprastai buvo taikomas sodybai arba sodybų grupei, kurių gyventojus tarpusavyje siejo giminystės ryšiai. Vienoms tokių sodybų grupėms buvo lemta išaugti, kitos išliko kaip vienkemio tipo gyvenvietės, trečios sunyko, palikdamos pėdsakus žemės vardyne, tarp daugelio kitų pievų, dirbamų laukų ir miškų pavadinimų. Pavyzdžiui,

12. Petrausko kriaušė (*grūšia*) Kolonijos kaimo vietoje, laukuose tarp Mockų ir Černiškių. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2010 m.

Morkonyse, kur lietuviškai kalbėti nustota apie XIX–XX a. sandūrą, iki šiol yra vietovės su šienaujamomis pievomis, vadinamos Rauliniške (*Раўлынішка*), Butautiškėmis (*Бутаўцішкі*) ir Ceikiniškėmis (*Цейкнішкі*, variantuose – *Цэйтнішкі*).¹⁰⁴ Sakalaičiuose užfiksuoti vietovardžiai *Саўдзанышкі* (lauko pavadinimas) ir *Шэйлэнішкі* (krūmai), Poniuose (Puhavičiuose) – *Кадрышкі* (miško dalis) ir *Мэлдзунішкі* (ganykla).¹⁰⁵

Dėmesį atkreipia Gervėčių vietovardžių su priesaga *-išk-* ryšys su bajorams būdingomis pavardėmis ir istoriniais, iki XX a. pradžios reformos gyvavusiais vienkiemiais, tai: Butautiškės, Gudiniškės (vėliau – Gudininkai), Jacyniškės (vėliau – Jacynos), Kareiviškės, Noreikiškės, Zabieliškės ir kt.¹⁰⁶ Šie laikytini arba režinių kaimų pirm-takais, arba vėlesniais jų užusieniais. Gali būti, kad pavadinimai su priesaga *-išk-* yra pirma nuoroda, ieškant ikivalakinio laikotarpio gyvenviečių. Be to, jie kreipia dėmesį į kilminguosius. Ne visus bajorus palietė XVI a. antrosios pusės žemės reforma, jie dažnai ir tapdavo reformos metu suformuotų užusienių savininkais arba nuomininkais.

Buvo užsiminta, kad gyvenviečių plėtrai įtakos galėjo turėti politiniai procesai ir istoriniai įvykiai. XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje caro administracija pradėjo konfiskuotų dvarų žemę pardavinėti stačiatikiams. Šia aplinkybe pasinaudojo kai kurių Gervėčių salos vietovių

gyventojai, perėję iš vienos religijos į kitą – kaip tik to buvo siekiama.¹⁰⁷

Tuo tarpu Savičiūnų kaimo, kurį šiandien mena tik vienkiemis Peliagrindos kaimynystėje, pasakojama, neliko po maro epidemijos (*choleros*): „Buvo kaimas Savičiūnai, bet žuvo iš choleros epidemijos. Liko tik 2 ūkininkai. Vienų nusiuntė Rimdziūnuos, kitą – Gudzinykuos (...). Savičiūnuose gyveno daug Savičių; po epidemijos beliko vienas“. ¹⁰⁸ Gėliūnų kaimas po maro, pasakojama, buvo perstatytas naujoje vietoje: „Seniau kaimas ėjo už kelio – ten dar akmenai yra. Bet per cholera išmirė beveik. Tada iš vidaus lauko persikėlė prie upės. Pasakojo toks senelis“. ¹⁰⁹

Babrauninkuose iš kartos į kartą perduodamas padavimas, kad ir čia senais laikais siautėjo maras, mirusiesiems nespėta karstų gaminti. Apie tai pasakodavo 85-erių metų Irenos Blažkevič močiutė, tai girdėjusi iš savo močiutės.¹¹⁰ Pagrįstai galima manyti, kad Gervėčių salos gyvenviečių istoriją ir raidą pakoregavo ne kuri nors XIX a. vidurio epidemija, o 1709–1710 m. maras. Netiesiogiai tai patvirtina per pastaruosius šimtmečius pasikeitusi kaimo kapinių topografija: gyvenamieji namai stovi ant senųjų Rimdziūnų kapinių šiaurinėje kaimo dalyje,¹¹¹ kapinių būta šiandien užstatytoje vakarinėje Gervėčių miestelio dalyje¹¹² ir pan.

Paminėtina, kad ir gyvenviečių pavadinimai, kurių seną kilmę patvirtina aukščiau pateikti istoriniai faktai,

XX a. vidurio – XXI a. pradžios pasakojamojoje tradicijoje dažniausiai lieka nesuprasti. Matyt žodžiu perduodama Gervėčių salos istorija trūkinėja ne todėl, kad žmonės nenorėtų prisiminti savo praeities, bet todėl, kad jie to *negali* padaryti. Tiksliai nežinome apie XVIII a. pradžioje siautėjusio maro padarinius, apie vėliau salos gyvenime įvykusių permainų mastą, bet jų tikrai būta. Iliustracija – padavimai apie Peliagrindos vardą.

Iš tyrinėtojų pozicijos žvelgiant, Peliagrinda nekelia klausimų – per upelį svarbiame kelyje iš Gervėčių į Salas ir Smurgainis būta grindinio, kitaip tariant, brastos, vėliau – tilto. Ilgainiui iš Peliagrindos užusienio¹¹³ išaugo kaimas. Minėtinos analogijos iš Lietuvos: Pasgrinda ir Pogarrenda (Varėnos r.), Pagrenda (Elektrėnų sav.), Peliagrinda (Ignalinos r.), Pagrinda (Molėtų r.) ir kt. Kaip besikaitaliotų Gervėčių salos vietovardžio forma, *Peliagrinda* ar *Peregrinda*,¹¹⁴ nuo to neturėtų keistis pavadinimo reikšmė. Tačiau Peliagrindoje ji seniai pamiršta, ir vietovardis kildinamas iš žodžių *pelės* ir *grinda*, arba *grindys* („*pelių buva grindos tinai, labai buva daug pelių*“) ir dar įvairiais kitais būdais.¹¹⁵ Tačiau jokios užuominos apie brastą! Tikrosios pavadinimo kilmės galbūt nesuvokė nė pirmieji žinomi dar XVIII a. kaimo gyventojai Auguliai ir Šėmiai, nes Peliagrindoje iki šiol gyvena jų palikuonys.

Kalbant apie atminties saugojimą,¹¹⁶ atskiros dėmesio nusipelnė Gervėčiams būdinga atminti saugančių medžių tradicija. Gyvenvietėse pasakojama apie protėvių sodintus medžius, dažnai kieme arba darželyje, prie įėjimo į namą ar lango į kelią. Pavyzdžiui, Užupio kaime bemaž visi senieji medžiai yra vardiniai: *Genios eglė*, *Adolio klevai*, *Diedulio liepa*, *Broniaus ažuolas* – „*kiekvienas žmogus sodindavo medį*“.¹¹⁷ Iš tokių medžių formuojasi saviti gyvenviečių guotai, iš tolo atpažįstami ažuolų, liepų, uosių ir kitų medžių grupių siluetai. Šios tradicijos šaknys – senosios pasaulėžiūros vaizdiniuose apie ypatingą žmogaus ir medžio ryšį, tačiau kartu, ir kraštovaizdžio studijose tai ypač svarbu, šie tėvų, senelių ir prosenelių medžiai išsaugo atmintį, iš kartos į kartą perduoda žinių apie žmones, giminę, gyvenvietę (12 pav.). Skirtingai nei Aukštaitijoje ar Žemaitijoje, šie atminti saugantys medžiai Gervėčiuose nėra ženklinami koplytėlėmis, prie jų nestatomi kryžiai, tačiau tai neturi įtakos prisiminimui, jog minėtieji medžiai yra ypatingi.

Gervėčių medžiai verčia paliesti ir senosios religijos šventviečių temą, nes iki XX a. ketvirtąjo dešimtmečio prie Gudinkų augusi vinkšna,¹¹⁸ o Mažučių Jokintonių kapinėse – pušis¹¹⁹ yra klasikinės šventvietės, nuo antikos laikų pažįstamos daugeliui tautų. Nulaužus šių šventais laikomų medžių šaką, bėga kraujas, pamaldūs praeiviai medžius (jų kamienus arba kelmus) bučiuoja, o

pjovėjai yra skaudžiai baudžiami – praranda sveikatą ir šeimos laimę. Niekas negali pasakyti, kas ir kada sodino šventus medžius – tai dar vienas visų šventais laikomų medžių bruožas.

Būdinga, kad šventų medžių nepaprastumo *neįmanoma* žodžiais nusakyti. Tai ir keliaujančiųjų orientyras, ir šakose vaitojančių vėlių (*dūšių*) buveinė, ir piemenų prieglobstis. O prie gražiosios Gudinkų vinkšnos apimantis linksmumo jausmas yra glaudžiai susijęs su senosios religijos dievų pasauliu.¹²⁰

Šventviečių medžius nuo vardinių atminimo medžių skiria ne tik tai, kad niekas nemena jų sodinimo fakto (*ana iš pačėtko svieto buvo*).¹²¹ Šių šventviečių būta už gyvenamosios erdvės ribų, dar tiksliau – niekieno arba visų bendroje erdvėje. Palyginkime, senos, neliečiamos 2,7–2,75 m apimties pušys auga Didelių Jacynų ir Mažučių Jokintonių kapinėse. Be to, pastaroji pušis, apie 2,2 m aukštyje išsišakojanti į du kamienus, primena pasakojimus apie šventą Mažučių Jokintonių pušį, kuri augo prie kelio iš Mažučių į Naujas Jokintonis Pirmojo pasaulinio karo aukų kapinėse.¹²² Pasakojama, kad perduodant ligonį per tarpą tarp kamienų, prie tokių pušų buvo gydomi kokliušu sergantys maži vaikai.¹²³

Tas pats bruožas – būti niekieno arba visų, būti už gyvenamosios erdvės ribų, būti *pakeliui* iš vienos gyvenvietės į kitą – būdingas ir šventiems akmenimis. Apie juos Gervėčių saloje ypač mažai duomenų, nes dauguma akmenų buvo sunaikinti melioracijos metu. Tiesa, 1970 m. Gervėčių ekspedicijos metu sužinota apie šventą akmenį prie nežinoma kryptimi vedančio kelio – buvo įprasta jo prašyti pasisiekimo kelionėje,¹²⁴ apie du milžiniškus akmenis – užkeiktus jaunosius prie kelio į Astravą.¹²⁵ Analogiškas padavimas iki šiol menamas apie akmenį prie kelio iš Galčiūnų į Giris per Šilą.¹²⁶

Šiuo metu tai ryškiausi senųjų šventviečių pavyzdžiai Gervėčių salos kraštovaizdyje. Per pastaruosius du šimtmečius sakralinė jo erdvės dalis beveik išimtinai telkėsi apie kaimo kapines, parapinę Gervėčių bažnyčią, Girių, Sakalaičių, Jokintonių¹²⁷ koplyčias, mūrinę Šv. Roko koplytėlę Babrauninkuose ir, tam tikra dalimi, apie kaimo kryžius, kur buvo renkamos giedoti Marijos litanijas.

Apibendrinimas ir išvados

Iš 2010–2011 m. kompleksinės Gervėčių ekspedicijos rezultatų ir XVIII a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės kartografinių šaltinių analizės matyti, kad kalbinės ir kultūrinės Gervėčių salos ribos sutampa su gamtinėmis ribomis. Lietuviškų kaimų grupei plačiai taikoma Gervėčių salos sąvoka turi ir geografinę reikšmę. Tai gali būti atsakymas

į klausimą, kokiomis aplinkybėmis lietuvių kalba Gervėčiuose išliko iki mūsų dienų.¹²⁸

Pelkių ir upių apsupta Gervėčių sala šiaurės–pietų kryptimi tęsiasi nuo Šulninkų iki Ažuraisčio, rytų–vakarų kryptimi – nuo Užupio iki Černiškių (apie 200 km² plotas). XXI a. pradžioje lietuviški kaimai užima pietinę, kitados labiausiai izoliuotą Gervėčių salos dalį apie Rimdžiūnus ir Girias.

Gervėčių salos sienos nyko, jos atskirtis mažėjo nuo 1795 m. – Rusijos imperijos laikotarpio pradžios. XIX a. antrojoje pusėje – XX a. išvystytas kelių tinklas pakeitė Gervėčių salą, išaugusios komunikacijos galimybės – gyvenimo kokybę ir kultūros paveikslą. Palaipsniui iš izoliuotos salos Gervėčiai virto atviru ir lengvai pasiekiamu regionu patogioje geografinėje padėtyje.

Gervėčių salos priešistorės etapai: akmens, bronzos ir geležies amžius yra artimi Rytų Lietuvos – Vakarų Baltarusijos regiono archeologinių kultūrų raidai (Brūkšniuotosios keramikos, Rytų Lietuvos pilkapių kultūros). Viduramžių ir naujųjų laikų istorijos reiškiniai būdingi didelei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijai (pasaulietinės ir bažnytinės administracijos susiformavimas, Valakų reforma ir kt.). Visų trijų istorinių teritorinių-administracinių vienetų: Vilniaus vyskupų dvaro, Aukštuolių dvaro rakto ir Bistryčios seniūnijos valdų kilmė Gervėčių saloje yra susijusi su didžiuoju kunigaikščiu. Matyt, iki XV a. pirmosios pusės tai buvo branduolys, kuris skilo palaipsniui, dovanojant, parduo-dant ir kitaip manipuliuojant turtu.

XVI a. pirmojoje pusėje įsteigtos Gervėčių parapijos ribos buvo artimos geografinės salos riboms, tai buvo salos gyventojus konsoliduojantis veiksnys. Nežiūrint vėlesnių permainų, XVI a. antrojoje pusėje įvykusios Valakų reformos pasekmės, režinė senųjų gyvenviečių struktūra, istorinis gyvenviečių ir jas supančios aplinkos vardynas yra ryškiausia Gervėčių salos praeities ir dabarties krašto-vaizdžius jungianti grandis.

SANTRUMPOS

Įstaigos

LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus

Šaltiniai

LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

NUORODOS:

1. TAUTAVIČIUS, A. Pilkapių radiniai. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 18–29.
2. BUTĖNAS, D. Ką pasakoja senieji istorijos šaltiniai. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 29–40.
3. ЗВЕРУГО, Я. Г. *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.* Минск, 1989, p. 8; ЗВЯРУГА, Я. Г. Беларуская Пэвілле ў жалезным веку і раннім

сярэднявекюі. Iš: *Матэрыялы па архэалогіі Беларусі*, 2005, № 10, p. 24, мал. 1.

4. Jam talkino vietos kraštotyrininkai Alesius Jurkoicas, Stefanas Kazlouskis ir kt., žr.: ЗАЙКОЎСКИ, Э. М. Археалагічныя помнікі Астравецкага раёна. Iš: *Памяць. Астравецкі раён*. Мінск, 2004, p. 32–39.
5. Dr. Vadzimo LAKIZOS ir Zojos CHARYTANOVICH žodinė informacija (2010 m. gruodžio mėn.).
6. OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. ustrój i uposażenie*. Poznań, 1972.
7. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Iš: *Памяць. Астравецкі раён*. Мінск, 2004, p. 39–105.
8. ZGLIŃSKI, M. Kościół parafialny P. W. Trójcy Św. w Gierwiatach. Iš: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Wileńskiego*. Redakcja naukowa Maria Kałamajska-Saeed. Kraków, 2005, t. 1, p. 67–93.
9. 2010–2012 m. Vilniaus universiteto mokslinių tyrimų projektą „Gervėčiai: istorinė atmintis ir kultūrinis tapatumas“ (Nr. VAT-17/2010) remia Lietuvos mokslo taryba.
10. Už pagalbą ir bendradarbiavimą taip pat esu dėkingas (abėcėlės tvarka): Alesui JURKOICUI, dr. Saulei MATULEVIČIENEI, Žilvinui MONTVYDUI, Kęstučiui NAVICKUI, Gediminui PETRAUSKUI, Evelinai SIMANAVIČIŪTEI, Linai SOKOLOVAITEI, dr. Jursiui UNUKOVIČIUI, dr. Onutei VAIČIULYTEI-ROMANČIUK ir dr. Daivai VAITKEVIČIENEI.
11. RAZMUKAITĖ, M. Gervėčių apylinkių vietovardžiai. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 271–283; VAIČIULYTĖ-ROMANČIUK, O. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje. Pavardės ir mikrotoponimai*. Vilnius, 1996.
12. KUDABA, Č., KUNSKAS, R. Kai kurie Gervėčių apylinkių gamtos savitumai. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 7.
13. KUDABA, Č., KUNSKAS, R. Kai kurie Gervėčių apylinkių gamtos savitumai..., p. 14–15.
14. Plg. populiarių pelkės prie Peliagrindos kaimo atsiradimo motyvą (KERBELYTĖ, B. Kas užtvėnkė upę. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 343).
15. БРЭГЕР, Г. Ашмянскі павет. Iš: *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*. Гл. рэд. Г. П. Пашкоў. Мінск, т. 1, p. 268–269.
16. „Velnio peilis – kalnelis prie Ašmenos upės. Ant jo vaidinasi (...)“ LTR 4225/38 (1955 m.).
17. „Už Galčiūnų yra upelė Loša, per kurią yra „velnio tiltas“ – labai daug akmenų. Velnias statęs tiltą, bet pragydo gaidžiai, jis subyrėjo“ (LTR 4232/605).
18. *Военно-топографическое управление*. Листы LXVIII–8 (Михалишки); LXIX–8 (Солы). Масштаб 1 верста в дюйме. (Naudojamos kopijos iš kartografinio R. Girkau rinkinio).
19. P. Mockos, Astravo r. – Marytė Kikilič-Gulbinavičienė, g. 1941 m. U. M. Lapeika, E. Simanavičiūtė, L. Sokolovaitė, ir V. Vaitkevičius 2010 m.
20. P. Mockos, Astravo r. – Albina Kiškelytė-Stakauskienė, g. 1933 m. U. M. Lapeika, E. Simanavičiūtė, L. Sokolovaitė, ir V. Vaitkevičius 2010 m.

Cituojant tikriniai pavadinimai neredaguojami. Kitur straipsnyje remiamasi norminiu Gervėčių krašto vietovardžių sąrašu (žr. *Lietuviški tradiciniai vietovardžiai Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*. Sudarė M. RAZMUKAITĖ. Vilnius, 2002), kalbininkų publikacijomis (RAZMUKAITĖ, M. Gervėčių apylinkių vietovardžiai...; VAIČIULYTĖ-ROMANČIUK, O. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje*...). Likusieji pavadinimai rašomi pagal baltarusių kalbos transliteravimo taisyklės (plg. *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь*. Гродзенская вобласць. Мінск, 2004).

21. Plg. dar vieną artimą pavyzdį: „Lietuviški kaimai: Milcėjos, Knystuškės, Petrikai, Girios, Pilegrinda, Rimdziūnai, Gėliūnai, Gudziškai, Galčiūnai, Mockos, Gervėčiai, Gaigaliai, Mičiūnai,

- Babronykai“ (P. Vilnius. – Kazys Iljoitis, kilęs iš Pelegrindos. U. J. Dovydaitis 1954 m. Sg. LTR 4225/3).
22. P. Mockos, Astravo r. – Juozas Juškaitis, g. 1928 m., kilęs iš Pašilės vs., Gervėčių prp. U. V. Vaitkevičius ir J. Unukovičius 2007 m.
 23. Lietuviška Gervėčių sala pirmiausia pradėjo mažėti nuo šiaurinio pakraščio, bet tai atskiro dėmesio reikalaujanti tema.
 24. *Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Gierwiatskiego od roku 1736. Mca Lipca 30. Dnia do dnia 26. Mca Grudnia 1768. Roku zawiera w sobie metryk Chrzestnych 4633. W tejże Księdze mieści się Metryk Ślubnych 1010.* Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas.
 25. Plg.: „Par mus, Mockų kaimi, tai cia buvo pusė gudių!“ (P. Mockos, Astravo r. – Albina Kiškelytė-Stakauskienė, g. 1933 m. U. M. Lapeika, E. Simanavičiūtė, L. Sokolovaitė, ir V. Vaitkevičius 2010 m.). Beje, piršlių paslaugomis Gervėčiuose buvo plačiai naudojama iki pat XX a. penktojo – šeštojo dešimtmečio.
 26. *Подробная Милитерная Карта по Границ России съ Пруссиею Сочиненна и Гравированна въ 1799 Год.* (Naudojama kopija iš L. Abariaus rinkinio).
 27. *Inwentarz Klucza Gierwiackiego w Roku 1796. Мęса Sporządzony.* LVIA f. 11 ap. 1 b. 1367, l. 3 [Senujų aktų rinkinys].
 28. [Topografinis XIX a. antrosios pusės Vilniaus gubernijos žemėlapis M 1: 126 000. Lapas XIII–5]. (Naudojama kopija iš J. Žikulinio kartografinio rinkinio).
 29. *Военно-топографическое управление. Листы LXVIII–8 (Михалишки); LXIX–8 (Соля).* Масштаб 1 верста в дюйме. (Naudojamos kopijos iš kartografinio R. Girkaus rinkinio).
 30. Be to, daugelis vyrų carinės Rusijos kariniuose daliniuose dalyvavo Pirmojo pasaulinio karo batalijose nuo Daugpilio iki Karpatų Žr.: RACĖNAS, R. Prie revoliucijos slenkščio. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 40–48.
 31. LNM EM 2291 (Gėliūnai) ir EM 1632 (Navadrožki).
 32. LNM Archeologijos skyriaus kartotekoje šiuos archeologinius radinius sieja kilmė – vienoje vietoje saugoma informacija apie radinius iš įvairių Baltarusijos vietovių.
 33. Ranka rašytame lapelyje prie akmeninio įtvieriamo kirvelio (Inv. Nr. EM 241: 2) nurodyta, kad tai Valeikūnų mokytojo Edvardo Dembickio dovana: „Dar Edwarda Dąbeckiego nauczyciela w Ławejkunach“. Vietos gyventojai pamena, jog anuomet ir mokykloje buvo mokytojo pastangomis surinktų archeologinių radinių: molinis puodas bei kai kurios kitos senienos.
Prie akmeninių kirvelių išsaugojimo galėjo prisidėti ir lietuvių šviesuomenė – baltu rašalu ant kirvelio iš Girių neįgudusia ranka užrašyta metrika: „Girių sodž. Gervėčių val. Vil.–Trakų aps.“ (Inv. Nr. EM 2230, IEM 26476).
 34. LNM EM 1016: 2 (Dėa tipas pagal G. Piličiauską).
 35. PILIČIAUSKAS, G. *The Flint Industry in the South-east Baltic, 2900–1700 BC, on the Evidence of the Studies of Polished Flint Axes.* Summary of doctoral dissertation. Humanities, History (05 H). Klaipėda–Vilnius, 2008.
 36. LUCHTANAS, A. Rytų Lietuva I tūkst. pr. m. erą. Iš: *Lietuvos archeologija*, 1992, t. 8, p. 64.
 37. Plačiau žr.: VAITKEVIČIUS, V. *Alkai*. Baltų šventviečių studija. Vilnius, 2003, p. 90–98; BИAKУPAЎ, B., ДУЧЫЦ, Л., ЗАЙКОЎСКИ, Э., КАРАБАНАЎ, А. Культавыя валуны са штучнымі паглыбленнямі на Беларусі. Iš: *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 2003, t. 18, p. 231–251.
 38. Plačiai žinomas padavimų motyvas, kad po Kareiviškių akmeniu yra paslėptas prancūzų auksas. Su Gaigalių akmeniu siejamas tikėjimas, kad vanduo, susirinkęs akmens duobutėse Joninių naktį, turįs nepaprastos gydomosios galios.
 39. TVAURI, A. Eesti lohukivid. Iš: *Tartu ülikooli arheoloogia kabineti toimetised*, 1997, t. 9, p. 52–53.
 40. BRAZAITIS, DŽ., PILIČIAUSKAS, G. Gludinti titnaginiai kirviai Lietuvoje. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 29, p. 94–96; plg.: JOHANSON, K. The changing meaning of ‘thunderbolts’. Iš: *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2009, Nr. 42, p. 129–174.
 41. ЗАЙКОЎСКИ, Э. М. Археалагічныя помнікі Астравецкага раёна..., p. 32–33.
 42. Stambaus kanopinio gyvūno kaukolės dalis, kiaulės (?) šonkaulio dalis, galvijo (?) šlaunikaulio ir stipinkaulio dalis, briedžio viršutinio žandikaulio dalis su dantimis, kapota arba įjaustyta galvijo petikaulio dalis ir kt. (nustatė dr. Giedrė PILIČIAUSKIENĖ).
 43. 2010 m. gruodžio 7 d. visi minėti radiniai iš Didelių Jacynų piliakalnio, Astravo r., perduoti Baltarusijos MA Istorijos instituto archeologei doktorantei Z. CHARYTANOVIČ.
 44. Žr.: LNM AR 251.
 45. Plg.: „Pasakojo seniau, kad prancūzus užtiko šalčiai ir pašalo. Buvo prisakyta, kad žmonės jų neslaistų, bo kariojo [baudė. – aut.]. Žmonės bijojo valdžios. Ten juos kavojo. Tų vietų vadina Prancūziniai šniūrai“ (P. Pelegrinda, Astravo r. – Motiejus Grigaravičius, g. 1892 m. U. P. Jokimaitienė ir K. Labanauskas 1970 m. Sg. LTR 4156/64).
 46. ПОКРОВСКИЙ, Ф. В. Археологическая карта Виленской губернии. Iš: *Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда*, Вильна, 1893, p. 46.
 47. LNM AR 143.
 48. P. Gaigaliai, Astravo r. – Edmundas Kukė, g. 1955 m. U. V. Vaitkevičius ir Ž. Montvydas 2011 m.
 49. P. Didelės Jacynos, Astravo r. – Ivan Lavrinovič, g. 1957 m., nuolat gyvena Vilniuje. U. V. Vaitkevičius ir S. Matulevičienė 2011 m.
 50. *Мetryka Litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Województwo wileńskie 1690 r. Opracował Andrzej Rachuba. Warszawa, 1989, p. 80–81.
 51. *Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Gierwiatskiego od roku 1736...*, nenumeruoti lapai. [1741 m. vasario 5 d. santuoka, 7 įrašas ir 1744 m. spalio 1 d. santuoka, 27 įrašas].
 52. Plg. XIV a. Lietuvos pilių vardus *Merkenpil* (Merkio upės pilis), *Nawenpil* (Navos ežero pilis) ir kt.
 53. БРЭГЕР, Г. Ашмянскі павет..., p. 268.
 54. OCHMAŃSKI, J. *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387–1550).* Poznań, 1963, p. 60–61.
Paminėtina, kad Kareivų, arba Koreivų apie Gervėčius gyvena iki šiol. Bajorus mena nedidelis Kareiviškių kaimas (plg. *Korejbiszki: Lachowicz, bojar żupanski – Metryka Litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Województwo wileńskie 1690 r..., p. 80; *Koreywiszki J.P.Pw Poplawskich – Taryffa Dymow Wieyskich Ww Wilenskiego 1791 Rm Miesiaca Marca 23 Dnia*, l. LVIA Senujų aktų rinkinys, b. 3366, l. 7).
 55. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 73.
 56. OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo Wileńskie w śriedniowieczu. ustrój i uposażenie.* Poznań, 1972, p. 95; ZGLIŃSKI, M. Kościół parafialny P. W. Trójcy Św. w Gierwiatach..., p. 68.
 57. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 69.
 58. *Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Gierwiatskiego od roku 1736...; Ревизские сказки Интурского и Гервятского приходоов по Виленскому в-ву за 1795 г.* LVIA f. 515, ap. 15, b. 16.
Kaimyninių Astravo ir Mikailiškių parapijų ribas 1784 m. žr.: LVIA f. 694, ap. 1, b. 3504, l. 384–385v, 404–407v.
 59. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 73.
 60. *Inwentarz Klucza Gierwiackiego w Roku 1796. Мęса Sporządzony...*, l. 7–8.
 61. *Приходские Спски Гервятскаго Костела съ 1841–1848. год*, nenumeruoti lapai. Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas.
 62. *Военно-топографическое управление. Лист LXVIII–8 (Михалишки).*
 63. Plg. *Parafia Gerwiadzka (Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego Ww Wilenskiego wedle Konstytucji 1775 Ru (...)).* LVIA f. 11, ap. 1, b. 674, l. 30v (Senujų aktų rinkinys).

64. MACIJAUSKIENĖ, V. Gervėčių vardo kilmė. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 259–260.
65. *Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Gierwiatskiego od roku 1769. Mca Stycznia 1° dnia do dnia 14. Mca Kwietnia 1793. roku zawiera w sobie metryk Chrestnych 4261. W tejże Księdze mieści się Metryk Ślubnych 850*, nenumeruoti lapai (1784 m. sausio mėn. 5 įrašas). Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas.
66. Plg. VAIČIULYTĖ-ROMANČIUK, O. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje...*, p. 122, 123, 128 ir kt.
67. P. Babrauninkai, Astravo r. – Stanisław Petrik, g. 1928 m. U. V. Vaitkevičius, J. Unukovičius ir J. Gurskaja 2010 m.
68. *Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego W^{wa} Wilenskiego wedle Konstytucyi 1775 Ru (...)*, l. 30v.
69. Plg. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 57, 61 (minimas 1763 m. dvaro sodybos, esančios tarp Didžiųjų Babrauninkų ir Gruodžių, inventorinis aprašymas).
70. ЛЮБАВСКИЙ, М. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута*. Исторические очерки. Москва, 1892, p. 323–324.
71. *Taryffa Lustratorska wyciągnionych kwart z Ekonomij Starostw y Dzierżau Wojewodztwa Wilenskiego ad mentem Kunstyttucyi Ru 1764 (...)*. LVIA f. 11, ap. 1, b. 624, l. 29–40 (Senųjų aktų rinkinys); *Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego W^{wa} Wilenskiego wedle Konstytucyi 1775 Ru (...)*, l. 30v.
72. *Ревизские сказки Интурского и Гervятского приходов по Виленскому в-ву за 1795 г.* LVIA f. 515, ap. 15, b. 16. (Puslapiai nenumeruoti).
73. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 58.
74. *Приходские Списки Гervятского Костела съ 1841–1848. год*, nenumeruoti lapai. Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas.
75. [1738 m. Bistryčios seniūnijos inventorių]. LVIA f. 11, ap. 1, b. 1058, l. 31–31v. (Senųjų aktų rinkinys, b. 3774); *Общій планъ казенному имению Быстржци Виленской губернии, составленный 1852 г.* LVIA f. 525, ap. 2, b. 2817.
76. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 66.
77. Ten pat, p. 57.
78. ZGLIŃSKI, M. Kościół parafialny P. W. Trójcy Św. w Gierwiatach, p. 68.
79. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 69, 75–76; plg. LVIA f. 694, ap. 1, b. 3504, l. 384–384v.
80. *Приходские Списки Гervятского Костела съ 1841–1848. год*, nenumeruoti lapai. Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas; ribas žr.: *Общій планъ казенному имению Якинтаны въ Виленской губ., составленный въ 1846 г.* LVIA f. 525, ap. 2, b. 2267.
81. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 51.
82. Ten pat, p. 77.
83. *Metryka Litewska. Rejстры podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Województwo wileńskie 1690 r., p. 81.
84. *Taryffa Dymow Wieyskich W^{wa} Wilenskiego 1791 R^u Miesiąca Marca 23 Dnia*, l. 7.
85. БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 99; *Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego W^{wa} Wilenskiego wedle Konstytucyi 1775 Ru (...)*, l. 30v.
86. Plačiau žr.: БРЭГЕР, Г. У складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, p. 81; *Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego W^{wa} Wilenskiego wedle Konstytucyi 1775 Ru (...)*, l. 31–31v; *Taryffa Dymow Wieyskich W^{wa} Wilenskiego 1791 R^u Miesiąca Marca 23 Dnia*, l. 8; *Rewizka Skazka 1811. Roku (...)*, l. 77–84. LVIA f. 515, ap. 15, b. 191.
87. *Карта Островецкий район*. 1: 100 000. Минск, 2006.
88. P. Morkonys, Astravo r. – Stanisław Pazlevič, g. 1922 m. U. V. Vaitkevičius ir J. Unukovičius 2007 m. Sg. LTR 7685/339.
89. ZGLIŃSKI, M. Kościół parafialny P. W. Trójcy Św. w Gierwiatach, p. 91.
90. *Приходские Списки Гervятского Костела съ 1841–1848. год*, nenumeruoti lapai. Gervėčių parapiinės bažnyčios archyvas.
91. Plg.: „Par kokių asmenų gyveni? Par Nerį“ (P. Užupis, Astravo r. – Danutė Barauskaitė-Pilivienė, g. 1957 m., nuolat gyv. Kėdainiuose. U. L. Sokolovaitė, V. Vaitkevičius ir D. Vaitkevičienė 2010 m.). Taip pat žr.: NEVSKAJA, L. Ašmena kaip bendrinis daiktavardis. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 261–263.
- Šiek tiek panašus Vilniaus miesto atvejį, nes kalboje užtenka vartoti žodį *miestas* – savaime suprantama, kad kalbama apie Vilnių.
92. KUDABA, Č., KUNSKAS, R. Kai kurie Gervėčių apylinkių gamtos savitumai..., p. 17.
93. Iš pokalbio su Marija Petrikaitė-Mažeikiene (g. 1923 m.) ir jos broliu Stanislovu Petriku (g. 1927 m.), kilusiais iš Girių kaimo, aiškėja, kad Gervėčiuose *žemė* visuomet reiškia paveldėtą, kaip kraštį gautą, vedybą planuojant suformuotą ir vėliau per gyvenimą dirbamą valdą. Papildomai įsigytai žemei taikoma sąvoka *pirkinė žemė*. Tai gana būdinga situacijai, kuomet kalbama apie kraščio dalį, mokamą pinigais. Jų stingant, paprastai žemė ir buvo parduodama / perkama (U. S. Matulevičienė, Ž. Montvydas ir V. Vaitkevičius 2011 m.).
94. P. Petrikai, Astravo r. – Marija Petrikaitė-Mažeikiene, g. 1923 m. U. V. Vaitkevičius 2010 m.
95. Plg. MERKIENĖ, R. Lokalinė kultūra istorijos ir geografijos kontekste. Iš: *Lietuvos etnologija*, 2007, Nr. 7(16), p. 48–50.
96. Miciūnuose, Gėliūnuose ir Galčiūnuose (KUDABA, Č., KUNSKAS, R. Kai kurie Gervėčių apylinkių gamtos savitumai..., p. 17).
97. 1937 m. į vienkiemius pradėjo keltis Gaigalių ir Gėliūnų, 1939 m. – Girių gyventojai. Reforma taip pat vyko Mockose, Rimdžiūnuose ir kitur. Kai kuriose vietovėse žemės reforma tęsėsi Antrojo pasaulinio karo metais, naujakuriai dar kūrėsi apie 1942–1943 m.
98. VAIČIULYTĖ-ROMANČIUK, O. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje*, p. 137.
99. *Общій планъ казенному имению Якинтаны въ Виленской губ., составленный въ 1846 г.*
100. Nuotaką iš Novosiolkų (*de Nowosiolki*) mini 1737 m. Gervėčių bažnyčios santuokų įrašų knyga (*Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Gierwiatskiego od roku 1736...*, nenumeruoti lapai. [1737 m. balandžio 26 d. santuoka, 12 įrašas]).
101. Plg. *Taryffa Lustratorska wyciągnionych kwart z Ekonomij Starostw y Dzierżau Wojewodztwa Wilenskiego ad mentem Kunstyttucyi Ru 1764 (...)*, l. 30–31v.
102. Plg. 1846 m. Jokintonių dvaro valdų plane figūruoja Mažos Jokintonys (*Малые Якинтаны*), Didžiulės Jokintonys (*Вял. Заболоце*) ir Jokintonių palivarkas (*Ф. Якинтаны*) (*Общій планъ казенному имению Якинтаны въ Виленской губ., составленный въ 1846 г.*). Naujomis Jokintonimis vėliau bus pavadinta Jokintonių palivarko vieta. XX a. pradžioje šioje vietoje buvo Burliokais vadinamas kaimas.
103. Plg. GAUČAS, P. *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m.* Istorinė-geografinė analizė. Vilnius, 2004, p. 8–9.
104. LTR 7685: 339, 340, 453.
105. VAIČIULYTĖ-ROMANČIUK, O. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje*, p. 139, 142.
106. Plg. bajorišką Knystuškių kaimą (*Knistuszki Bojarowie – Taryffa Lustratorska wyciągnionych kwart z Ekonomij Starostw y Dzierżau Wojewodztwa Wilenskiego ad mentem Kunstyttucyi Ru 1764 (...)*, l. 32v), kurio pavadinimas dar varijuoja ir kaip *Kęstuszki* (*Taryffa Lustratorska Podatku Podymnego W^{wa} Wilenskiego wedle Konstytucyi 1775 Ru (...)*, l. 30v).
107. „Iš vienos pusės Didieji Jakintonys, iš kitos – Jakintonių dvaras. Jakintonių žmonės ėjo baudžiavon. Dvaro ponų aždaužė kazokai. Tadu rusų valdžia varė žmones provoslavnon vieron. Bet kaip cerkvės nebuvo, žmonės pamažu vėl atvirto savon. Katrie pasirašė provoslavais, tiems tą dvarą padalino. Tadu jų sodžių pavadino Burliokais.“ (P. Pelegrinda, Astravo r. – Tamošius Augulis, g. 1891 m. U. P. Jokimaitienė ir K. Labanauskas 1970 m. Sg. LTR 4156/161; taip pat žr. LTR 4156: 161 (Galčiūnai), 162 (Sakalaičiai).

- Atvirkščias procesas, perėjimas iš stačiatikių į katalikus, igijęs gana platų mastą, Gervėčiams būdingas Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu. Faktą liudija Gervėčių parapiinės bažnyčios dokumentai, tačiau reiškinių priežastys nežinomos.
108. LTR 4156/221.
 109. P. Gėliūnai, Astravo r. – Julė Jadzevičienė, g. 1909 m. *U. Z. Vagnagaitė* 1970 m.
 110. P. Babrauninkai, Astravo r. – Irena Moravska-Blažkevič, g. 1926 m. *U. V. Vaitkevičius ir Ž. Montvydas* 2011 m.
 111. P. Rimdžiūnai, Astravo r. – Janina Augulytė-Kaltanienė, g. 1923 m. *U. V. Vaitkevičius, E. Simanavičiūtė ir Ž. Montvydas* 2011 m.
 112. P. Mockos, Astravo r. – Juozas Juškaitis, g. 1928 m., kilęs iš Pašilės vs. *U. V. Vaitkevičius ir J. Unukovičius* 2007 m.
 113. Vilniaus ekonomijos Aukštuolių rakte kaip Knystuškių kaimo užsienis *Palegryda* yra žinoma nuo XVIII a. vidurio – *Taryffa Lustratorska wyciągnionych kwart z Ekonomij Starostw y Dzierżau Wojewodztwa Wilenskiego ad mentem Kunstyttucy Ru 1764 (...)*, l. 32v.
 114. Taip vietovardį šiandien dar taria kai kurie šiaurinės Gervėčių salos dalies gyventojai.
 115. LTR 4160/209; plg.: LTR 4156/2, 4160/41, 4225/125.
 116. Tyrinėtojų dėmesio laukia ir nuo seno Gervėčiuose žinoma pavardė *Atminis*.
 117. P. Užupis, Astravo r. – Danutė Barauskaitė-Pilivienė, g. 1957 m., nuolat gyv. Kėdainiuose. *U. L. Sokolovaitė, V. Vaitkevičius ir D. Vaitkevičienė* 2010 m.
 118. LTR 4156/95; 4224/370; 4232/384.
 119. LTR 4156: 5, 65, 173.
 120. „Labai gražus tas medis buvo. Ir tada čia va, kur mes nupirkom namus, tas Vladas ėmė nupiluje tą medį. Ir jam labai nesisekė. Ne tik jam, bet visai šeimai. Pasdarė invalidai, visa, ė visi žmonės labai gailėjo to medžio (...). Tai va, ir mano dar kap gyveno Impolius, sako, nu va, reikėjo gi tą medį, sako, visi prašė: „Nekliudyk, nekliudyk“. Sakė, tokis gražus, čia niekur tokio nėra! Ir lapai labai gražūs, ir pats labai medis buvo gražus. Ir kam jam prireikė, aš nežinau (...). Sakė, storas, gražus, viršus tokis kaip vazonas, o čia... Toks, žinot, gražus, o čia toks aukštas, be šakų, be nieko (...). Aš menu, kaip man pasakėjo mano vyras apie tą medį. Ir vis ānas labai tankiai vis šitą medį užmindė. (...) Kaip šitą medį ānas nupiluje, ir labai jau jam gyvenime nesisekė. Tai jau išvažiavo ānas iš čia, ir viskas. [Kodėl jis buvo toks nepaprastas, tas medis?] Vot tai ir man labai įdomu, kap čia. Ir žinot, aš jum ir negaliu paaiškinti, ir negaliu meluoti, ko nežinau. (...) Tas ir kalnas labai gražus, ir, sako, labai kažkaip tai linksma buvo ty, vis paukštelės čiułbėjo. Ar tu ryte, ar tu vakare, vis tynai buvo linksma.“ (*P. Leonarda Jaraminaitė-Mažeikienė*, g. 1940 m., kilusi iš Rimdžiūnų. *U. V. Vaitkevičius ir Ž. Montvydas* 2011 m.)
 121. Pasakyta apie Gudininkų vinkšną – LTR 4156/95.
 122. „Jokintonių pušis buvo dvipusė. Du liemenys iš vieny šaknų. Spygliai buvo minkštesni. Kai ją nukirto, matėsi kraujas [*sukrovica* pažodžiui. – Užrašytojo pastaba], bet ne toks raudonas“ (LTR 4156/173).
 123. P. Rimdžiūnai, Astravo r. – Ona Trepšytė-Reketienė, g. 1936 m. *U. D. Vaitkevičienė, V. Vaitkevičius, A. Skujytė ir Ž. Montvydas* 2011 m.
 124. „(...) Jeigu nori būt ščeslyvas – laimingas, kad nepagriautų ir kad labai būt ščeslyva kelionė, tai jį reikėjo labai gerbt ir vožocia (...)“ (LTR 4162/162).
 125. LTR 4160/107.
 126. P. Galčiūnai, Astravo r. – Leonarda Laurinavičiūtė-Rinkevičienė, g. 1930 m. *U. D. Vaitkevičienė, A. Skujytė, E. Simanavičiūtė ir M. Lapeika* 2011 m.
 127. Apie ją nėra žinių po 1855 m. (ZGLIŃSKI, M. Kościół parafialny P. W. Trójcy Św. w Gierwiatach..., p. 93).
 128. Lietuvių kalbos arealo kaita bus visapusiškai nagrinėjama kitame autoriaus darbe.

Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutartis Nr. VAT 17/2010)

The research was funded by a grant (Nr. VAT 17/2010)

Gervėčiai Enclave in the Course of History

Vykintas VAITKEVIČIUS

The article focuses on the natural and cultural environment as well as historical development of the Lithuanian Gervėčiai (*Gerviaty*) enclave in Belarus, situated in the Eastern part of Astravas (*Ostrovec*) region. Vaitkevičius offers the first integrated analysis of the archive, museum and library data, shares archaeological, historical, linguistic and folkloric sources accumulated during the 2010–2011 field research expedition, including the Gervėčiai map of archaeological findings. He also reviews pre-historical periods, deals with the cultural, social and economical aspects of its history, and constructs a detailed cultural landscape of Gervėčiai region.

The results of the recent integrated Gervėčiai expedition as well as cartographical sources of the end of the 18th – beginning of the 20th centuries suggest that the linguistic and cultural boundaries of Gervėčiai enclave coincide with the natural boundaries. The concept of an enclave or even an island widely used to describe Gervėčiai has a geographical meaning and might explain how the Lithuanian language has survived there until now.

Gervėčiai enclave is surrounded by marshes and rivers. To the South it stretches 22 km from Šulninkai to Ažuraistis, to the East-West, from Užupis to Černišiai it stretches 10 km and thus occupies a territory of around 200 km². At the beginning of the 21st century Lithuanian villages occupy previously the most isolated part of the enclave around Rimdžiūnai and Girios.

The borders of Gervėčiai enclave started to erode in 1795, at the beginning of the Imperial Russian period. The road network installed in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries altered the face of Gervėčiai enclave; it increased communication possibilities, the quality of life and the cultural landscape. Gradually, previously isolated Gervėčiai developed into an open, easily accessible and conveniently situated region.

Gervėčiai pre-history starts around mid III millennium B.C., during the late Neolithic Age. The biggest known population area in Gervėčiai enclave in the II millennium – I millennium BC (end of the late Neolithic Age and in the Bronze Age) covered the Eastern slope of Valeikūnai tableland and its foot. Generally the Bronze and Iron Age in Gervėčiai enclave resemble the development of archaeological cultures (Striated Ware Culture and the Culture of East Lithuanian Barrows) in Eastern Lithuania and Western Belarus. The phenomena of the Middle Ages and the New Ages are characteristic of the big territory of the Grand Duchy of Lithuania (the emergence of the secular and church administration, Wallachian reform, etc.). The origin of all three historical territorial-administrative units in Gervėčiai enclave: Vilnius Diocesan Estate, Aukštuoliai Key Estate and Bistryčia municipality domain is related to the duke. It seems, up to the 15th century they constituted the nucleus that was gradually dispelled through giving, selling and otherwise manipulating the assets.

The borders of the Gervėčiai parish established at the beginning of the 16th century were close to the borders of the enclave, which consolidated the inhabitants of the island. Despite later changes, the result of the Wallachian reform at the end of the 16th century, that is the stretchy structure of the old settlements reflected in historical onomastics of the settlements and the surrounding area is the most conspicuous bridge between the past and the present landscape of Gervėčiai enclave.

*Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas,
Lietuvių literatūros katedra, Universiteto g. 5, LT-01513, Vilnius,
el.p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com*

Gauta 2011-09-05, įteikta spaudai 2011-10-20